ISSN 2521-1331

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi Milli Müdafiə Universiteti

REPUBLIC OF AZERBAIJAN
MINISTRY OF DEFENCE
NATIONAL DEFENCE UNIVERSITY

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

NATIONAL SECURITY AND MILITARY SCIENCES

Scientific-practical journal

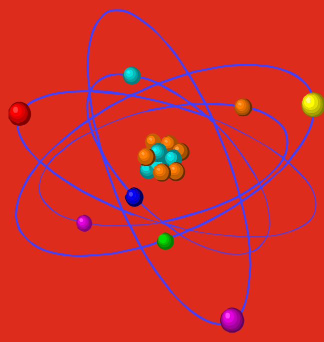

Elmi-praktik jurnal

№ 2(8)

Bakı – 2022

ISSN 2521-1331

Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi
Milli Müdafiə Universiteti

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR

Elmi-praktik jurnal

Cild 8, №2, 2022-ci il

Azerbaijan Republic Ministry of Defense
National Defence University

NATIONAL SECURITY AND MILITARY SCIENCES

Scientific-practical journal

Volume 8, №2, 2022

Bakı – 2022

"MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK VƏ HƏRBİ ELMLƏR" JURNALININ REDAKSİYA HEYƏTİ:

Baş redaktor – m.t.h.e.d., professor, e.o. polkovnik Həşimov Elşən Qiyas oğlu;
Məsul katib – polkovnik-leytenant İskəndərov Xəyal İbrahim oğlu;
Dil və üslub üzrə redaktor – Mirzəliyeva Aytən Akif qızı.

Redaksiya heyətinin üzvləri:

– general-leytenant, professor Heydər Piriyev;
– general-leytenant Azər Əliyev;
– akademik Əli Abbasov;
– akademik Telman Əliyev;
– tex.e.d., professor Əminağa Sadıqov;
– siy.e.d., professor Elman Nəsirov;
– tex.e.d., professor Əsgər Tağızadə;
– f.-r.e.d., professor Mirzə Qurbanov;
– tex.e.d., professor Nadir Ağayev;
– tex.e.d., professor Vaqif Qasımov;
– psi.e.d., professor Elnarə Şəfiyeva;
– bio.e.d., professor Elimxan Cəfərov;
– tex.e.d., professor Bayram İbrahimov;
– r.e.d., professor Etibar Pənahov;
– hğq.e.d., prof., polis polkovniki Etibar Əliyev;
– m.t.h.e.d., professor, polkovnik Bəbir Quliyev;
– m.t.h.ğ.f.d., dosent, polkovnik Arif Həsənov;
– tar.e.d., professor Nurulla Əliyev;
– iq.e.d., professor Rasim Həsənov;
– tar.e.d., dosent Mehman Sğleymanov;
– tex.ğ.f.d., professor Əziz Talıbov;
– f.-r.ğ.f.d., dosent Elxan Səbziyev;
– f.-r.ğ.f.d., dosent Ədalət Paşayev;
– f.-r.ğ.f.d., dosent Arzuman Həsənov;
– fil.ğ.f.d., dosent Sədi Sadiyev;
– siy.e.ğ.f.d. Vğqar Məmmədzadə;
– tibb ğ.f.d. Surxay Məmmədov.

"Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər" jurnalının beynəlxalq redaksiya heyəti:

– tar.e.d., professor İbrahim Ethem Atnur (Tğrkiyə);
– tex.e.d., professor Georgiy A. Kuzuk (Ukrayna);
– hğq.e.d., professor Georgi Ziladze (Gğrcğstan);
– hərb.e.d. Sergey P. Yaroş (Ukrayna);
– sos.e.ğ.f.d., professor Vojiez Quzeviz (Polşa);
– sos.e.ğ.f.d., professor Alba Iulia Popescu (Rumıniya);
– siy.e.ğ.f.d., dosent Pyotr Qavlizek (Polşa);
– ped.ğ.f.d., dosent Andrey Piezivok (Polşa);
– tex.ğ.f.d., dosent Ayhan Aytaz (Tğrkiyə);
– tex.ğ.f.d. İqor Linkov (ABŞ);
– tar.ğ.f.d. Svetlana Pavlovskaya (Ukrayna)
– bey.m.ğ.f.d. Nikoloz Esitaşvili (Gğrcğstan).

"Milli təhlğkəsizlik və hərbi elmlər" jurnalında verilmiş materiallardan istifadə zamanı mğtləq jurnala istinad edilməlidir.

Jurnal 09.07.2015-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydə alınıb. Qeydiyyat nümrəsi: 3991.

"Milli təhlğkəsizlik və hərbi elmlər" jurnalı elmi tədqiqatların əsas mğddəalarının nəşr edilməsi ğzğn Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tüvsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Təsisçi: Milli Mğdafiə Universiteti.
Ünvan: AZ1065, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, Yasamal rayonu, "Qırmızı Şərq" hərbi şəhərciyi, Milli Mğdafiə Universiteti, Hərbi Elmi Tədqiqatlar İnstitutu.
E-mail: mmu-heti@mod.gov.az

“NATIONAL SECURITY AND MILITARY SCIENCES” JOURNAL EDITORIAL BOARD:

Editor-in-chief – ScD in nat.sec.mil.sc., professor, reserved colonel Hashimov Elshan Giyas;
Executive secretary – lieutenant-colonel Iskandarov Khayal Ibrahim;
Language and stylistic editor – Mirzalieva Aytan Akif.

Editorial Board:

– lieutenant-general, prof. Heydar Piriev;
– lieutenant-general Azer Aliev;
– academician Ali Abbasov;
– academician Telman Aliev;
– ScD in tech. sc., prof. Aminagha Sadigov;
– ScD in pol. sc., prof. Elman Nasirov;
– ScD in tech. sc., prof. Asgar Taghizadeh;
– ScD in phys.-math., prof. Mirza Gurbanov;
– ScD in tech. sc., prof. Nadir Aghaev;
– ScD in tech. sc., prof. Vagif Gasimov;
– ScD in psych., prof. Elnare Shafieva;
– ScD in biology, prof. Elimkhan Jafarov;
– ScD in tech. sc., prof. Bayram Ibrahimov;
– ScD in math. sc., prof. Etibar Panahov;
– ScD in law sc., prof., colonel Etibar Aliev;
– ScD in nat.sec.mil.sc., prof., colonel Babir Guliev;
– PhD in n.s.m.sc., assoc. prof. colonel Arif Hasanov;
– ScD in history, prof. Nurulla Aliev;
– ScD in economics, prof. Rasim Hasanov;
– ScD in his., assoc. prof. Mehman Suleymanov;
– PhD in tech. sc., prof. Aziz Talibov;
– PhD in phys.-math., assoc. prof. Elkhan Sabziev;
– PhD in phys.-math., assoc. prof. Adalet Pashaev;
– PhD in phys.-math., assoc. prof. Arzuman Hasanov;
– PhD in philology Sadi Sadiyev;
– PhD in pol. sc. Vugar Mammadzada;
– PhD in medic. sc. Surkhay Mammadov.

“National Security and Military Sciences” journal International Editorial Board

– ScD in history, prof. Ibrahim Ethem Atnur (Turkiye);
– ScD in technical sciences, prof. Georgiy A. Kuchuk (Ukraine);
– ScD in law, professor Georgi Chiladze (Georgia);
– ScD in military sciences Sergey P. Yarosh (Ukraine);
– PhD in social sciences, professor Wojciech Guzewicz (Poland);
– PhD in social sciences, professor Alba Iulia Popescu (Romania);
– PhD in political sciences, assoc. prof. Piotr Gawliczek (Poland);
– PhD in pedagogical sciences, assoc. prof. Andrzej Pieczywok (Poland);
– PhD in technical sciences, assoc. prof. Ayhan Aytaz (Turkiye);
– PhD in technical sciences Igor Linkov (USA);
– PhD in history Svetlana Pavlovskaya (Ukraine);
– PhD in international relations Nikoloz Esitashvili (Georgia).

While using any kind of material given in “National security and military science” you should refer to the journal.

The journal was registered on 09.07.2015 in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Registration Number: 3991.

“National security and military sciences” journal has been included in the list of recommended publications by Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan for the publication of main theses of scientific researches.

Founder: National Defence University.
Address: AZ1065, Republic of Azerbaijan, Baku, Yasamal district, “Girmizi Sherg” military settlement, National Defence University, Military Scientific Research Institute.
E-mail: mmu-heti@mod.gov.az

MÜNDƏRİCAT

HƏRBİ-NƏZƏRİ ELMLƏR

Silahlı Qüvvələrdə logistik infrastrukturun tətbiqi üzrə beynəlxalq təcrübə
Bəxtiyar Quliyev 7

Pilotsuz uçuş aparatından hədəfin koordinatlarının təyin edilməsi
Elşən Həşimov, Elxan Səbziyev, Bəhruz Hüseynov 15

Qafqaz İslam Ordusunun yaranmasını şərtləndirən hərbi-siyasi şərait
Bəxtiyar Ersoy 19

Kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında təlim texnologiyalarının rolu
Hikmət Həsənov, Rəşad Tahirov 30

HƏRBİ-XÜSUSİ ELMLƏR

Cümhuriyyət Ordusunda milli kadr siyasətinin təhlili
Atamalı Şahbazov 37

About another commitment
Salome Khizanishvili, Tinatin Kropadze 48

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİK

Azərbaycanın hərbi diplomatiyası: keçmişə baxış
Xəyal İskəndərov, Sədi Sadiyev 54

HƏRBİ TƏBABƏT

Ürəyin işemik xəstəliyinin erkən diaqnostikası problemi
Aysel Məsimova 62

CONTENTS

MILITARY THEORETICAL SCIENCES

International experience in the implementation of logistic infrastructure in the Armed Forces
Bakhtiyar Guliyev 7

Mathematical aspects of the definition coordinate of detected target
Elshan Hashimov, Elkhan Sabziev, Bahruz Huseynov 15

The military-political conditions that led to the creation of Caucasian Islamic Army
Bahtiyar Ersoy 19

The role of pedagogical technologies in formation of leadership skills of cadets
Hikmat Hasanov, Rashad Tahirov 30

MILITARY SPECIAL SCIENCES

The analysis of national cadre policy in the Army of Azerbaijan Democratic Republic
Atamali Shahbazov 37

About another commitment…
Salome Khizanishvili, Tinatin Kropadze 48

NATIONAL SECURITY

Azerbaijani military diplomacy: a look at the past
Khayal Iskandarov, Sadi Sadiyev 54

MILITARY MEDICINE

The problem of early diagnosis of coronary heart disease
Aysel Masimova 62

Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər – National Security and Military Sciences
№2 (8)/2022, səh. 7-14
HƏRBİ-NƏZƏRİ ELMLƏR ***MILITARY THEORETICAL SCIENCES***

UOT 355/359

SİLAHLI QÜVVƏLƏRDƏ LOGİSTİK İNFRASTRUKTURUN TƏTBİQİ ÜZRƏ BEYNƏLXALQ TƏCRÜBƏ

polkovnik Bəxtiyar Quliyev
Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
E-mail: baxtiyar1978@bk.ru

Xülasə. Məqalədə NATO ülkələrinin, o cğmlədən ABŞ, Almaniya, eləcə də Zin, İsrail və Rusiyanın Silahlı Qğvvələrində logistik mexanizmlərin tətbiqi praktikası və metodologiyasının təhlili verilir, Avropa ülkələrinin nəqliyyat və logistika sistemi ğzğn xarakterik xğsusiyyətlər tədqiq edilir, Avropa İttifaqı ülkələrinin təcrğbəsi əsasında logistikanın idarə edilməsi və inkişafı sahəsində əsas modellər təqdim olunur.

Açar sözlər: logistika, logistik infrastruktur, Silahlı Qüvvələrin maddi-texniki təminat sistemi, logistika mərkəzi.

Giriş

2020-ci il Vətən mğharibəsinin nəticələri güstərdi ki, regionda baş verən proseslər Silahlı Qğvvələr qarşısında duran vəzifələri daha da artırır və mğrəkkəbləşdirir. Belə ki, mğharibədən sonra Silahlı Qğvvələrin ülkə ərazisində daha geniş şəbəkə ğzrə yerləşdirilməsi və düvlət sərhədlərinə yaxın dislokasiya olunan qoşunların mərkəzi təminat obyektlərindən uzaqlaşması maddi-texniki təminat sisteminin təkmilləşdirilməsini aktual edir. İkinci Qarabağ mğharibəsinin, eləcə də son düvrlərin lokal münaqişə və mğharibələrinin, o cğmlədən Rusiya–Ukrayna mğharibəsinin təcrğbəsi güstərir ki, Silahlı Qğvvələrin effektiv fəaliyyəti ğzğn vacib amillərdən biri də mğasir tələblərə cavab verən maddi-texniki təminat sisteminin olmasıdır.

Maddi-texniki təminat sahəsinin təhlili Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qğvvələrində vahid maddi-texniki təminat sisteminin mğasir logistika metod və prinsipləri əsasında təkmilləşdirilməsi probleminin elmi əsaslarla həllini hərb elmi qarşısında bir vəzifə kimi qoymuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qğvvələrini təşkil edən qanuni silahlı birləşmələrin [1] hər birində maddi-texniki təminat sistemi avtonom fəaliyyət güstərir. Bu sistemlərin fəaliyyətinin mərkəzləşdirilmiş şəkildə təşkili və onların vahid mərkəzdən idarə edilməsi məsələsi hələlik üz həllini tapmamışdır. Qeyd edilən səbəbdən maddi-texniki təminatda iqtisadi, texniki və hərbi sahələr ğzrə yaranmış problemlər Silahlı Qğvvələrdə logistikalaşmanın aparılmasını şərtləndirir.

Logistika elminin inkişafı və onun nəticələrinin tətbiqi Qərb ülkələrinin hərbi qurumlarında daha zox təşəkkğl tapmışdır. Logistika elmi təkcə Silahlı Qğvvələrin maddi-texniki təminat sistemində deyil, habelə qğvvələrin idarə edilməsi, maliyyə axınlarının tənzimlənməsi, informasiyanın, mğxtəlif sahələr ğzrə məlumatların toplanması, emalı və ütğrğlməsi sahələrində də tətbiq olunur. Bu baxımdan NATO ülkələrinin təcrğbəsinin üyrənilməsi məsələsi xğsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Silahlı Qüvvələrdə logistik infrastrukturun işlənməsi üzrə beynəlxalq təcrübə

ABŞ hərbi rəhbərliyi üz qoşunlarının düyüş effektivliyini davamlı olaraq təmin etmək ğzğn optimal maddi-texniki təminat sistemi yaratmışdır. Dğnyanın mğxtəlif yerlərində dislokasiya olunmuş qoşunların təminat nüvləri "şəbəkə mərkəzli" düyüş əməliyyatları konsepsiyasına uyğunlaşdırılmışdır. Bu konsepsiya mğasir mğharibə iştirakzılarını vahid şəbəkəyə birləşdirməklə, birləşmələrin düyüş qabiliyyətini artırmaq məqsədi daşıyır [2]. Qeyd edilən əsərdə qğvvələrin idarə edilməsi və təminatın təşkili ilə bağlı məsələlər barədə geniş məlumat verilsə də, logistik mexanizmlərin tətbiqi praktikası və metodologiyası barədə informasiyaya rast gəlinmir. Maddi-

texniki təminatın planlaşdırılması, icrası və idarə edilməsi ğzrə funksiyaların təşkili prinsipləri və qanunauyğunluqları əsərdə üz əksini tapmamışdır.

ABŞ Ordusunda logistik proseslərə rəhbərlik edən baş logistika idarəsi son elmi-texniki nailiyyətlərə əsaslanaraq strateji logistika planı hazırlamışdır [3]. Baş logistika idarəsinin hazırladığı bu planın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, qoşunların və yğklərin dğnyanın istənilən nüqtəsinə 96 saat ərzində zatdırılması təmin edilsin. Qeyd edilən fəaliyyəti təmin etmək ğzğn hazırlanan plan hərbi birlik və birləşmələrin, eləcə də bğtğn nüv nəqliyyat mğəssisə rəhbərlərinin hərəkətini ətraflı təsvir edir. J.S.Hesterin əsərində hərbi logistikanın təyinatı mğəyyənləşdirilir, ABŞ-ın dğnyadakı logistika planları ətraflı təsvir edilir, "şəbəkə mərkəzli" mğharibələr nəzərə alınmaqla müvcud logistika sisteminin modernləşdirilməsi metodologiyası təqdim olunur [4].

ABŞ Nəqliyyat departamenti tərəfindən hazırlanmış sənəddə nəqliyyatı idarəetmə planının strategiyasını qiymətləndirmək ğzğn mğmkğn yanaşmalar və bu strategiyanın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi metodu təqdim olunur [5].

Bəzi mənbələrdə qeyd edilir ki, NATO blokuna daxil olan ordularda texniki təminat məsələləri qoşunların texniki təminatının effektivlik güstəricisi düyüş bülgəsində istifadə edilən silah və texnikanın THƏ (texniki hazırlıq əmsalı) ilə xarakterizə olunur [6; 7]. Bu baxımdan texniki təminatın əsas vəzifələrindən biri nasaz vəziyyətdə olan silah və texnikanın operativ şəkildə bərpa edilməsinə yünəldilmişdir.

Yuxarıda güstərilən mənbələrdə NATO-nun quru qoşunlarında texnikanın təmir nüvləri, onların klassifikasiyası, həcmi, əmək tutumu, kezirilmə ardıcıllığı, hansı bülmələr tərəfindən icra olunması və s. barədə məlumatlar verilmişdir [6; 7]. Mənbələrin təhlilindən gürğnğr ki, əməliyyatlar zamanı texnikanın təmiri, qoşunların əməliyyat dğzülüşünğn bğtğn dərinliyi boyu aparılır. NATO qoşunlarının təmir bülmələri kifayət qədər büyğk tərkibə malikdir. NATO strukturlu diviziyanın təmir taboru bir düyüş gğnğ ərzində sıradan zıxan və həcminə gürə qoşun təmiri tələb edən texnikanın 75%-ni bərpa edə bilən (48–72 saat mğddətində) 70-ə qədər təmir-təxliyə qrupu ayırmaq imkanına malikdir. Ğmumilikdə, bu məqsədlə ABŞ piyada diviziyası 150–165, mexanikləşdirilmiş diviziya 215–225, tank diviziyası isə 220–230-a qədər qrup ayıra bilər. Texnoloji cəhətdən daha mğasir təchizatı olan Almaniya FR Ordusunda bu təmir qruplarının sayı qeyd edilən sayla mğqayisədə nisbətən azdır, lakin imkan baxımından ğstğndğr.

M.Pezina sistemlərin mğdafiə və əməliyyat planlaşdırma prosesində logistik informasiya məsələlərini tədqiq etmişlər. İnformasiya dəstəyi NATO-nun Logistik Funksional Sahə Xidmətləri Logistik Sistemləri vasitəsilə təmin edilir. Mğəlliflər logistik informasiya dəstəyini yaxşılaşdırmaq ğzğn NATO-da müvcud informasiya mğhitinin modernləşdirilməsinə və gələcəkdə müvcud informasiya sistemlərini əvəz edə biləcək, məlumat dəstəyini optimallaşdıracaq və NATO daxilində logistika əməliyyatlarının koordinasiyasına imkan verəcək layihənin hazırlanmasını təklif edirlər [7].

S.S.Keshkamat, J.M.Looijen və M.H.Zuidgeestin əsərində alternativ yolların sezilməsində birbaşa ekoloji və sosial-iqtisadi mğlahizələri nəzərə alan planlaşdırma sistemi təqdim edilir [8]. B.Hylen., D.Barta və E.Czermaskinin "Nəqliyyat və Logistika" adlı tədqiqat işində Avropa nəqliyyatının bğtğn sahələrində maraqlı tərəfləri cəlb etmək ğzğn bir platforma (TRANSFORUM layihəsi) təqdim olunur [9].

Qoşunlarda yğkdaşımaların idarə olunması və bu sahədəki logistika problemlərinə həsr edilmiş bir sıra xarici ədəbiyyatın təhlilinə nəzər salaq.

A.Szmelter logistika konsepsiyasına əsaslanan mğrəkkəb bir sistemin idarə edilməsi ğsulları barədə ğmumi məlumat verir [10]. Süzğgedən sistem hərbi təyinatlı yğklərin qlobal təminat şəbəkəsində daşınmasını təmin edən sistemdir. Bu mənbədə onlarla mğasir əsəri təhlil edən mğəllif logistika strategiyasının əsas elementlərini azıqlayır və logistika idarəziliyində universal bir yanaşmanın olmadığını güstərir.

K.M.Raonun əsəri qoşunlarda logistika əməliyyatlarının idarəetmə şəbəkəsinin üyrənilməsi ğzrə ədəbiyyatın təhlilinə həsr edilmişdir [11]. Bu əsərdə belə qənaətə gəlinir ki, mğasir düvrdə yğk anbarları şəbəkəsinin və logistika idarəetmə sxemlərinin işlənməsində "yaşıl" logistika prinsipləri

mğtləq nəzərə alınır.

X.Yanq təminat şəbəkələrinin tədqiqinə, bu şəbəkələrin iyerarxik təsnifatlandırılmasına, habelə yğklərin paylanmasında logistik problemlərin araşdırılması məsələlərinə baxmışdır [12]. O, MTV-nin (maddi texniki vasitələr) paylanmasına yğklərin istehsalzıdan vasitəziyə, vasitəzidən istehlakzıya zatdırılması prosesi kimi baxır. Mğəllif qeyd edir ki, bu proses minimal xərclərlə yğklərin büyğk həcmdə daşınmasını, habelə məhsulun əlzatanlığını təmin edir. Bundan əlavə, mənbədə qeyd olunur ki, yğklərin paylanması ayrıca bir şirkət tərəfindən həyata kezirilə bilər. Belə şirkətin fəaliyyəti yalnız qısa və orta məsafələrdə effektiv olur. Lakin yğklərin uzaq məsafələrə paylanması bir nezə şirkətin logistik fəaliyyəti nəticəsində səmərəli ola bilər ki, bu da logistika ilə məşğul olan şirkətlər ittifaqının yaradılması, birgə fəaliyyət haqqında mğqavilələrin bağlanması ilə mğmkğndğr. Logistika sistemindəki proseslərin dinamikası, bğtğn paylama şəbəkəsini təkmilləşdirə və bu da üz nüvbəsində yğklərin artmasına səbəb ola bilər. Əsərdə əməliyyat səviyyəsində logistikanın təşkili məsələlərinə də baxılmışdır. Əsas nəticə kimi daşımaların modelləşdirilməsi metodlarının inteqrasiyasını və bu istiqamətdə davamlı inkişaf konsepsiyasının hazırlanmasını təmin edəcək tədqiqatların aparılmasına ehtiyac olduğu vurğulanır.

A.Maraskon qoşunlarda logistika vəzifələrinin xğsusi logistika şirkətləri tərəfindən icra olunması məsələsini tədqiq etmişdir [13]. O, yğklərin uzaq məsafələrə və mərkəzi tabelikdə olan anbarlar arasında daşınması prosesinə xğsusi logistika şirkətlərinin cəlb edilməsinin ğstğnlğklərini əsaslandırır, bu sahədə aparılan tədqiqatların metodologiyasını təsnifatlandırır.

J.Shen, V.Xiaohui və H.Meilinqin əsəri logistikanın davamlı inkişafı ilə bağlı xarici ədəbiyyatın təhlilinə həsr edilmişdir [14]. Mənbədə qeyd olunur ki, hazırda logistika məkanında iki əsas istiqamət mğəyyənləşdirilib: yığılma (logistika vasitə və funksiyalarının coğrafi cəmləşməsi) və genişlənmə (mərkəzdən periferiyaya hərəkət). Logistika məkanının inkişafı nəqliyyat marşrutlarının dəyərindən, nəqliyyat sıxlığından, marketinq tələblərindən və düvlət siyasətindən asılıdır. Bu mənbənin məqsədi, tədarğkzğlərin məlumat bazaları, tədqiqat metodları, nəzəriyyəsi və davamlı inkişaf strategiyası modelləri də daxil olmaqla, logistika sahəsini üyrənməkdir.

Logistika infrastrukturunun hərbi sahədə tətbiqi və inkişafı istiqamətində Zin Ordusunda da geniş tədqiqatlar aparılır. Logistika infrastrukturu aşağıdakı prinsiplər əsasında qurulmuş modelə uyğun olaraq təşkil edilir: sğrətli qərar qəbuletmə, tələbatın qısa zamanda yğksək keyfiyyətlə və tam həcmdə təmin edilməsi, məhsulun optimal qiyməti və onun daşınmasının optimal xərclərlə həyata kezirilməsi [15]. Əsərdə İKT-nin (informasiya-kompğter texnologiyaları) geniş şəkildə tətbiq edilməsi, ordu (korpus) kimi hərbi birləşmələrin və onların fəaliyyət istiqamətlərində yerləşən qruplaşmaların arxa cəbhə xidmətləri ğzrə təminatı modeli əsaslandırılır.

Dğnyanın ən büyğk mğasir ordularından olan İsrail Ordusunda idarəetmənin bğtğn səviyyələri mğasir telekommunikasiya və kompğter sistemləri ilə sıx əlaqələndirilmişdir. İsraildə gğclğ hərbi sənaye yaradılmışdır ki, bu sənaye ordunu bğtğn nüv texnika, o cğmlədən MTV ilə təmin edir. Hərbi sənaye, habelə ordunun təminatı arxa cəbhə qoşunları tərəfindən həyata kezirilir. Bu baxımdan İsrail Ordusunda logistika məsələlərinə xğsusi diqqət yetirilir. Bğtğn təminat və logistika məsələlərinin həlli ordunun Maddi-Texniki Təminat İdarəsinə və onun struktur bülmələrinə həvalə olunmuşdur. Maddi-Texniki Təminat İdarəsinin funksiyaları geniş olduğundan onun tərkibindəki şəxsi heyətin sayı düyüşdə iştirak edən şəxsi heyətin sayından 7 dəfə zoxdur [16].

İsrail Ordusunda logistika bülmələri bğtğn hərbi birləşmələrin strukturunda nəzərdə tutulmuşdur. Bu bülmələr real tələbat nəzərə alınmaqla strukturlaşdırılmış və onların tərkibi müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, diviziyada maddi-texniki təminatın həyata kezirilməsi ğzğn xğsusi alay vardır. Bu alay bğtğn nüv təminatı təşkil edir və onun tərkibində lazımi sayda texnika və digər avadanlıqlar müvcuddur. Alayda olan yğk avtomobillərinin sayı 700-dən zoxdur. İsrail Ordusunun briqadalarında olan maddi-texniki təminat bülmələrinin ştat strukturu ənənəvi quruluşa malik olsa da, şəxsi heyətin sayına və texniki təchizatına görə onlar daha geniş imkanlara malikdirlər.

İsrail Ordusunda maddi-texniki təminat sisteminin idarə edilməsi tam avtomatlaşdırılmışdır. İdarəetmənin və nəzarət sisteminin avtomatlaşdırılmasında məqsəd hərbi hissələrdə maddi-texniki

vəziyyət barədə məlumatları dəqiq və real vaxt rejimində əldə etmək olmuşdur. Bununla yanaşı, bğtğn arxa cəbhə xidmətləri yeni logistik uzot və nəzarət sisteminə kezirilmişdir. Mərkəzi informasiya sistemi vasitəsilə anbarlarda olan yüklərin uzotuna real vaxt rejimində nəzarət edilir. Belə ki, daşınan bğtğn yğklər mikroziplərlə, hərbi yğklər ğzğn bğtğn konteynerlər və qablaşdırma materialları isə passiv mikrozipidentifikatorlarla təchiz olunur.

İsrail Ordusunun maddi-texniki təminat sistemində yaranmış nəhəng informasiya selinin emalı ğzğn resursların planlaşdırılması sistemindən (Enterprise resource planning (ERP)) – geniş istifadə edilir. Maddi-Texniki Təminat İdarəsində ERP sistemi bğtğn baza və anbarlardan, təmir müəssisələri və tədarğkzülərdən, habelə qoşunlardan informasiyanı almağa, toplamağa və emal etməyə imkan verir [17].

İsrail Ordusunun maddi-texniki təminat sahəsində son zamanlar aparılan islahatların mahiyyəti tabor-briqada strukturlarında zoxsaylı MTT xidmətləri (bölmələri) funksiyalarını ixtisar edib, bu funksiyaların diviziya – hərbi dairə səviyyəsində logistik xidmətlər mğstəvisində mərkəzləşdirilməsindən ibarət olmuşdur.

İsrail Ordusunda resursların ərazilər ğzrə cəmləşdirilməsi prinsipinə kezid başlanmışdır. Bu məqsədlə hərbi hissə və birləşmələrdə arxa cəbhə xidmətləri ğzrə saxlanan MTV-nin bir yerə toplanaraq hərbi dairələrdə saxlanmaması qərarı qəbul edilmişdir. Bununla da birləşmə və diviziyalar yerdəyişmələr edərkən ağır yğkdaşımalardan azad olur, fəaliyyətini operativ və effektiv şəkildə həyata kezirir, cəmləşmə rayonlarında yerləşdikdən sonra isə lazımi MTV-ni logistika xidmətləri tərəfindən əldə edilir. Hərbi ekspertlərin qənaətincə, bu qərar nəhəng və ləng arxa cəbhə xidmətlərindən azad olan diviziyaların mobillik qabiliyyətini xeyli artırır.

Bğtğn bunlarla yanaşı, İsrail Ordusunda hərbi logistika sahəsində aparılan islahatlarda digər bir istiqamət autsorsinqin (outsourcing) qoşunlara tədricən daxil olması tendensiyasıdır, yəni arxa cəbhə xidmətlərinin bəzi funksiyalarının mğlki podratzılara verilməsidir. “Merkava” tank zavodunun mğlki podratzılara verilməsi və istehsalın onlar tərəfindən həyata kezirilməsi nəticəsində əldə olunan iqtisadi səmərə, bu prosesin davam etdirilməsini zəruri etmişdir [17].

Rusiya Federasiyası Silahlı Qğvvələrində daşımalar sisteminin mahiyyəti, fəaliyyət prinsipləri, strukturu və imkanları barədə geniş məlumatlar əks olunmuş mənbə [18], bu sahədə təhlil aparmağa imkan verir. Burada mğxtəlif nəqliyyat nüvlərindən istifadə etməklə qarışıq daşımaların həyata kezirilməsinin vacibliyi və ğstğnlğyğ əsaslandırılır. Lakin hədəfimiz, əsasən, avtomobil daşımalarının araşdırılması olduğundan, bu sahə diqqət mərkəzindədir. Hərbi avtomobil daşımaları arxa cəbhənin strateji, əməliyyat və qoşun səviyyələrində avtomobil birləşmə, hissə və bülmələri tərəfindən həyata kezirilir. Maddi vasitələrin bu səviyyələrdə daşınması aşağıdakı kimidir:

– strateji səviyyədə avtomobil daşımaları – Rusiya Federasiyası Silahlı Qüvvələrinin arxa cəbhə qərargahının planı əsasında və mərkəzin texnikası vasitəsilə MTV-nin istehsal olunduğu yerdən və ya mərkəzi baza və anbarlardan cəbhənin (dairənin, donanmanın, qoşun qruplarının) logistika bazalarına, liman və aerodromlara;

– dairə səviyyəsində avtomobil daşımaları – dairə komandanının maddi-texniki təminat ğzrə mğavininin rəhbərliyi altında dairənin avtomobil xidməti vasitəsilə MTV-nin dairənin bazalarından birləşmələrin (diviziyaların) anbarlarına;

– cəbhə, korpus və qoşunlar səviyyəsində avtomobil daşımaları mğvafiq olaraq, bu qurumlarda komandanın (komandirin) MTT ğzrə mğavininin rəhbərliyi altında MTV-nin planlar əsasında və avtomobil xidməti vasitəsilə tabeliyində olan qurum, birləşmə, hissə və bülmələrin anbarlarına.

MTV-nin daşınması yuxarıdan-aşağıya prinsipi əsasında həyata kezirilir. Buna baxmayaraq, tabelikdə olan bülmələrin mğvafiq texnikası yuxarı komandanlıq tərəfindən daşımalara cəlb edilə bilər. Düyüş əməliyyatlarına hazırlıq və əməliyyatlar zamanı operativliyi təmin etmək məqsədilə yuxarı komandanlıq tərəfindən həyata kezirilən daşımalar birbaşa hərbi hissələrin anbarlarına qədər aparıla bilər.

Aparılmış araşdırmalar güstərir ki, müvzunun aid olduğu kommersiya sahəsi ğzrə icra olunmuş işlərin əksəriyyəti logistika mərkəzlərinin yerləşdirilməsi, fəaliyyətinin təşkili və onlarla bağlı digər məsələlərin həllinə həsr olunmuşdur. Logistika mərkəzlərinin yerləşdirilməsinin praktiki təcrğbəsini nəzərdən kezirmək ğzğn logistika autsorsinqinin əsas təmərkğzləşmə sahələri kimi Avropa ülkələrinin təcrğbəsinə mğraciət etmək lazımdır. Qərbi Avropada 120-yə yaxın logistika mərkəzi fəaliyyət güstərir ki, onlardan bəziləri Avropa Platforması zərzivəsində birləşmişdir və onların işini Avropanın yeddi ülkəsinin (Danimarka, Fransa, İspaniya, Lğksemburq, Almaniya, Portuqaliya və İtaliya) birliyi koordinasiya edir [19]. Qərb ülkələrinin təcrğbəsi güstərir ki, logistika mərkəzlərinin fəaliyyəti nəqliyyat xərclərini 7–20%, yğkləmə-boşaltma işləri, maddi ehtiyatların və hazır məhsulların saxlanması xərclərini 15–30%, ğmumi logistika xərclərini 12–35% azaltmağa imkan verir. Eyni zamanda, nəqliyyat kompleksinin gəlirlərinin ~30%-i logistika mərkəzlərinin fəaliyyəti hesabına formalaşır. Bu güstərici, məsələn, Hollandiyada 40%, Fransada 31%, Almaniyada isə 25% təşkil edir.

Logistika mərkəzinin mğhğm xğsusiyyəti mğxtəlif nəqliyyat nüvlərinin – dəmir yolu, avtomobil yolu, dənizlə və s. yğk axını imkanlarını işləyib hazırlamaqdır. Belə şəraitdə əsas diqqət logistika mərkəzinin yerləşdirilməsinə yünəldilir. Dğnya təcrğbəsi güstərir ki, logistika mərkəzlərinin yerləşdirilməsinin iqtisadi əlverişliliyi yerli quru yollarının, gəmizilik marşrutlarının, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin qovşaqlarına, həmzinin ixraca məhsul buraxmaqla nəqliyyatın infrastrukturunun lazımınca yğklənməsini təmin edən istehsal mərkəzlərinə yaxınlığı ilə mğəyyən edilir [20]. Sosial infrastruktura da xğsusi diqqət yetirilir. Logistika mərkəzi büyğk yaşayış məntəqəsinin yanında yerləşərsə, bu, əmək resursları məsələlərini həll etməyə imkan verər, digər tərəfdən kompleksin üzğ rayon əhalisinin sayının artmasına səbəb ola bilər.

Hazırda Avropa nəqliyyat və logistika sistemi ğzğn aşağıdakı xğsusiyyətlər xarakterikdir [21; 22]:

– regional logistik strukturların milli nəqliyyat sisteminə inteqrasiyası;
– logistika mərkəzləri ilə dəmiryolları, daşıyıcılar, hakimiyyət orqanları arasında yüksək səviyyədə əməkdaşlıq;
– yenilərini yaratmaq əvəzinə, müvcud nəqliyyat qovşaqlarının əlaqələndirilmiş işi hesabına mğxtəlif nəqliyyat növlərinin qarşılıqlı əlaqəsi;
– logistika mərkəzlərinin layihələndirilməsi və inkişafı mərhələsinə dövlət dəstəyi.

İqtisadiyyatı daha zox şaxələnmiş Almaniyada düvlət, nəqliyyat logistikası xidmətləri bazarını daha az dərəcədə tənzimləyir [23]. Bununla belə, logistik mərkəzlərin tikintisinin təşəbbğskarı məhz düvlət sektoru – tikinti ğzğn torpaq sahələrinin hazırlanmasına cavabdeh olan bələdiyyə orqanlarıdır. Federal və regional orqanlar baş planın mğəyyənləşdirilməsi və işlənib hazırlanması prosesinə dəstək verir. Layihə həm bələdiyyə orqanlarının iştirakı, həm də mğxtəlif investorların vəsaiti hesabına maliyyələşdirilir. Bu düvlət-üzəl tərəfdaşlıq modeli, həmzinin İtaliya, Macarıstan, Fransa, Danimarka, Avstriya ğzğn də xarakterikdir. Büyğk Britaniyada logistika layihələrinin işlənib hazırlanmasını üzəl şirkətlər həyata kezirir ki, onlar da mərkəzin yerini mğəyyənləşdirərək əyalət orqanları ilə danışıqlar aparır və üzəl səhmdar cəmiyyətləri yaradırlar [24].

Xarici təcrğbənin, ilk nüvbədə Avropa İttifaqı ülkələrinin təcrğbəsinin nəzərdən kezirilməsi logistikanın idarə edilməsi və inkişafı sahəsində ğz modelin mğmkğn olduğunu güstərir [25]:

1. Nəqliyyat logistikası xidmətlərinin göstərilməsində dövlətin birbaşa iştirakını nəzərdə tutan “avtoritar” model (Finlandiya).

2. Dövlət tərəfindən logistikanın inkişafı ğzğn əlverişli şəraitin yaradıldığı dövlət-üzəl tərəfdaşlıq modeli. Məsələn, logistik mərkəzlərin tikintisinə həm planlaşdırma mərhələsində, həm də icra mərhələsində dəstək (Almaniya, İtaliya, Macarıstan, Fransa, Danimarka, Avstriya).

3. Biznes model logistikanın inkişafı, logistik mərkəzlərin tikintisi üzəl şirkətlərin hesabına həyata kezirilir (Büyğk Britaniya).

Rusiyada logistika mərkəzlərinin yerləşdirilməsinin praktiki təcrğbəsinin təhlili güstərir ki, regionlarda logistika mərkəzlərinin formalaşması inkişafın ilkin mərhələsindədir. Xarici ülkələrlə

mğqayisədə logistika mərkəzlərinin yaradılmasında düvlət orqanlarının iştirakı aşağı səviyyədədir, tikinti, əsasən, üzəl investorlar, iri logistik şirkətlər tərəfindən həyata kezirilir. Logistika infrastrukturunun formalaşdırılması ğzğn vahid metodologiya və ğsullar olmadığından ayrı-ayrı mğəssisələr tərəfindən yeni logistika mərkəzlərinin tikintisi logistika infrastrukturu obyektlərinin Rusiya ərazisində qeyri-bərabər paylanmasına gətirib zıxarır. Bu da vahid iqtisadi məkanın formalaşmasında ülkənin strateji məqsədlərinə uyğun gəlmir. Logistika mərkəzləri ğzğn yerlərin sezilməsi prosesinin praktiki işlənməsinin qeyri-kafi səviyyəsi, logistika mərkəzlərinin yerləşdirilməsi variantlarının qiymətləndirilməsi metodologiyasının sonrakı işlənməsi ilə logistik infrastrukturun inkişafının müvcud ğsullarının üyrənilməsini zəruri edir.

Nəticə

Aparılmış təhlildən belə nəticəyə gəlmək olur ki:

1. Qabaqcıl ölkələrin silahlı qüvvələrinin maddi-texniki təminat sahəsində logistika elminin tətbiqi son zamanlar xeyli inkişaf etmiş və bu istiqamətdə elmi araşdırmaların aparılması intensiv xarakter almışdır. Silahlı qüvvələrdə logistika sahəsinin sürətli inkişafının başlıca səbəblərindən biri mğasir İKT-nin bu sistemlərdə avtomatlaşdırmanı və proqram təminatlarının tətbiqini asanlaşdırmasıdır.

2. Logistika sahəsi NATO blokuna daxil olan ölkələrin ordularında və İsrail Ordusunda daha geniş inkişaf etdirilmişdir. Qeyd edilən ülkələrdə logistika sahəsindəki təcrübə və elmi tədqiqatların nəticələri əsasında aparılan islahatların, Tğrkiyə Ordusu modelinə uyğunlaşdırılan Azərbaycan Ordusunda, habelə digər qanuni silahlı qurumlarda da həyata kezirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

3. Logistikalaşma aparılmış NATO qoşunlarının təmir bülmələri kifayət qədər büyğk tərkibə malikdir və bu bülmələr əməliyyatlar zamanı texnikanın təmirini qoşunların əməliyyat dğzülüşünğn bğtğn dərinliyi boyu aparır. Diviziya kimi birliyin təmir taboru bir düyüş günündə sıradan zıxan və həcminə gürə qoşun təmiri tələb edən texnikanın 2–3 sutka ərzində 75%-ni bərpa edə bilən 70-ə qədər təmir-təxliyə qrupu ayırmaq imkanına malikdir. ABŞ piyada diviziyası bu məqsədlə 150–165, mexanikləşdirilmiş diviziya 215–225, tank diviziyası isə 220–230-a qədər qrup ayıra bilir. Almaniya FR və İsrail Ordusunda bu təmir qruplarının sayı qeyd edilən sayla mğqayisədə nisbətən azdır, lakin imkan baxımından ğstğndğr.

4. Logistika mərkəzlərinin yerləşdirilməsi variantlarının qiymətləndirilməsi ğzğn müvcud ğsullar bu mərkəzlərin yerləşməsinə təsir edən mğmkğn faktları tam hesablamır, təhlükəsizlik və operativlik məsələlərini, infrastruktur təchizatın inkişaf dinamikasını, nəqliyyat işlərinin və ərazinin iqtisadi göstəricilərini nəzərə almır. Bundan əlavə, logistika infrastrukturu obyektlərinin yerləşmə yerlərinin parametrlərinin üyrənilməsinə sistemli yanaşma müvcud deyil.

5. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qüvvələrində (xüsusən də tədqiq edilən Azərbaycan Ordusunda) maddi-texniki təminat sistemi effektivlik göstəricilərinə gürə NATO, o cğmlədən ABŞ və Tğrkiyə, habelə İsraildəki analoji səviyyə ilə mğqayisədə zəifdir və bu sistemin təkmilləşdirilməsi vacibdir.

Beləliklə, 44 gğnlğk Vətən mğharibəsindən sonra yaranmış vəziyyət və Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın hazırkı inkişaf mərhələsində logistika elminə geniş yer verilməsi Silahlı Qğvvələrdə də logistikalaşmanın aparılmasını zəruri etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qğvvələrinin maddi-texniki təminat sahəsində effektivliyi artırmaq məqsədilə mərkəzləşdirilmiş təminat funksiyasını yerinə yetirən vahid logistik agentliyin yaradılması, onun paradiqma və prinsiplərinin, struktur və funksional modellərinin işlənməsi, habelə Azərbaycan Ordusu və digər silahlı birləşmələr arasında qarşılıqlı fəaliyyət əlaqələri sxeminin hazırlanması vacibdir.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qğvvələrində logistik infrastrukturun, o cğmlədən regionlarda maddi-texniki təminat vəzifələrinin əsas hissəsini həyata kezirə bilən logistika mərkəzlərinin yaradılmasının nəzəri əsaslarının və bu mərkəzlərin yerləşmə yerlərinin sezilməsi metodikasının işlənməsi məqsədəuyğundur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası: [Elektron resurs] / – Bakı: – 2016. URL: http://www.e-qanun.az/framework/897
2. Семенова, С.С. Проблемы технического обеспечения войск в современных условиях // Межвузовская научно-практическая конференция: материалы докладов, – Санкт-Петербург: Наукоемкие технологии, – 2016, – 41-58 с.
3. Army Strategic Logistics Plan: Enabling Strategic Responsiveness Through a Revolution in Military Logistics. Department of the Army Office of the Deputy Chief of Staff for Logistics. USA. – 2002. – 116 p.
4. Hester, J.S. A technique for determining viable military logistics support alternatives. PhD Thesis. School of Aerospace Engineering Georgia Institute of Technology. – May 2009. – 367 p.
5. Assessing the Effectiveness of Transportation Management Plan (TMP) Strategies, Feasibility, Usefulness, and Possible Approaches, Washington, DC: Federal Highway Administration, – 2012. – 61 p.
6. Димитров, М.С. Военна логистика: [в 3 томах] / М.С.Димитров, Р.Пенчев, Л.Димитров [и др.] – София: Военна академия "Георги Стойков Раковски", – т.2. – 2017. – 136 с.
7. Pecina, M., Dufek, R. Use of logfas tools in logistics planning in NATO // Revista Academiei forţelor terestre nr., – 2016. – vol. 82, No 2, – p. 120-126.
8. Keshkamat, S.S., Looijen, J.M., Zuidgeest, M.H. The formulation and evaluation of transport route planning alternatives: a spatial decision support system for the Via Baltica project, Poland // Journal of Transport Geography, – 2009. – vol. 17, Issue 1, – p. 54-64.
9. Hylyn, B., Barta, D., Czermaski, E. and et al. Transportation & Logistics 2030 / Challenges and barriers for a sustainable transport system – exploring the potential to enact change. Transforum, – 2014. – 64 p.
10. Agnieszka, S. The impact of complexity on shaping logistics strategies in global supply chains // Journal of Economics and Management, – 2017. – vol. 28, No.2, – p. 76-89.
11. Malleswara K.R, A Literature Review on Operations Management of Logistics and Supply Chain: Issues and Directions // International Journal of Recent Engineering Research and Development (IJRERD), – Vol. 01, Is. 07, – p. 9-14.
12. Yang, X. A Review of Distribution Related Problems in Logistics and Supply Chain Research // International Journal of Supply Chain Management, – 2013. – vol. 4, – p.1-8.
13. Alessandra Marasco. Third-party logistics: A literature review // Int. J. Production Economics 2008. – vol. 113, Issue 1 – p.127-147.
14. Meiling He, Jiaren Shen, Xiaohui Wu and et al. Logistics Space: A Literature Review from the Sustainability Perspective: [Electronic resource] // Sustainability, – 8 August 2018. URL: https://www.mdpi.com/2071-1050/10/8/2815.
15. Jie W., Wen, W. Research on 6R Military Logistics Network // Physics Procedia, – 2012. – vol. 33, – p. 678–684.
16. Шульман, А. Военная логистика Израильской армии: [Электронные ресурсы] / – февраль 13, 2008. URL: https://vpk-news.ru/articles/ 3846.
17. Talıbov, Ə.M. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qğvvələrində avtotexniki təminatın logistikası: / Milli təhlğkəsizlik və hərbi elmlər ğzrə elmlər doktoru dissertasiyası) / – Bakı, 2021. – 388 s.
18. Тимофеев, Ю.В. Автотехническое обеспечение войск и воинские авто-мобильные перевозки / Ю.В.Тимофеев. – Рязань: РВВДКУ (ВИ), – 2010. – 350 с.
19. Beata Skowron-Grabowska. Development of logistics centres in Poland [Electronic resource] / Beata Skowron-Grabowska. URL: http://www.oeconomica.uab.rO/upload/lucrari/ 920072/2.pdf/.

20. Жуманиязов, Н. Мировая практика создания мультимодальных логистических центров и возможности ее применения в условиях центральной Азии [Электронный ресурс] / Н. Жуманиязов // Центр политических исследований. - URL: http://www.cps.uz/rus/analitics/publications.

21. Вагенер, Н. Опыт взаимодействия федеральных, региональных и муниципальных органов власти и частного капитала при создании и развитии транспортно-логистических центров в Федеративной Республике Германия: [Электронный ресурс] // Транспортные коридоры в инновационном развитии экономики регионов: матер. Междунар. научн.-практ. конф. - URL: http://files...number/20100227141157.pdf. (дата обращения: 20.01.2010).

22. Копылова, О.А. Проблемы выбора места размещения логистических центров [Текст] / О.А.Копылова, А.Н.Рахмангулов // Современные проблемы транспортного комплекса России, – 2011. – №1, – с.58-67.

23. Ступаченко, И. Как в Европе обустраивают логистику: [Электронный ресурс] / Логистический портал. – URL: http://www.lobanov_logist.ru/library/352/55131.

24. Никитенко, П.Г. Логистика как фактор эффективности [Текст] // Беларуская думка. – 2009. – №11, – с. 28-33.

25. Копылова, О.А., Рахмангулов, А.Н. Проблемы выбора места размещения логистических центров [Текст] // Современные проблемы транспортного комплекса России. – 2011. – №1, – с.58-67.

Аннотация

Международный опыт внедрения логистической инфраструктуры в Вооружённых Силах

Бахтияр Гулиев

В статье анализируется практика и методология применения механизмов тылового обеспечения в Вооруженных Силах стран НАТО, в том числе США, Германии, а также Китая, Израиля и России, исследуются особенности европейских транспортно-логистических систем. Представлены основные модели в области управления и развития логистики на основе опыта ЕС.

Ключевые слова: тыловое обеспечение, логистическая инфраструктура, тыловая система Вооруженных Сил, логистический центр.

Abstract

International experience in the implementation of logistic infrastructure in the Armed Forces

Bakhtiyar Guliyev

The article analyzes the practice and methodology of applying logistics mechanisms in the Armed Forces of NATO countries, including the United States, Germany, as well as China, Israel and Russia, examines the characteristics of European transport and logistics systems. The main models in the field of logistics management and development based on EU experience have been presented.

Keywords: logistics, logistics infrastructure, logistics system of the Armed Forces, logistics center.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 11.03.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 21.03.2022
Çapa qəbul edilmişdir: 04.04.2022

Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər – National Security and Military Sciences
№2 (8)/2022, səh. 15-18
HƏRBİ-NƏZƏRİ ELMLƏR *MILITARY THEORETICAL SCIENCES*

UOT 355/359

PİLOTSUZ UÇUŞ APARATINDAN HƏDƏFİN KOORDİNATLARININ TƏYİN EDİLMƏSİ

m.t.h.e.d., professor Elşən Həşimov
f-r.ü.f.d., dosent Elxan Səbziyev
polkovnik-leytenant Bəhruz Hüseynov
Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
E-mail: hasimovel@gmail.com

Xülasə. Məqalədə kəşfiyyat təyinatlı pilotsuz uzuş aparatı tərəfindən ərazinin kəşfiyyatı zamanı aşkarlanmış hədəfin koordinatlarının təyin edilməsi məsələsinin riyazi həlli verilir.

Açar sözlər: pilotsuz uzuş aparatı, ərazinin kəşfiyyatı, hədəf koordinatları, yünəlmə bucağı, coğrafi koordinatlar, uzunluq dairəsi, en dairəsi.

Giriş

İkinci Qarabağ və Rusiya–Ukrayna mğharibələrinin, eləcə də bir sıra lokal silahlı münaqişələrin təcrğbəsi güstərir ki, pilotlu aviasiyanın tətbiqi mğmkğn və ya məqsədəuyğun olmadıqda (düşmənin hava hğcumundan mğdafiə vasitələrinin gğclğ əks-təsiri, düyüş əməliyyatı rayonunda radiasiya, kimyəvi və bakterioloji silahlardan istifadə olunduğu halda, eləcə də düşmənin uzun mğddət ərzində müşahidəsinə ehtiyac olduqda və s.) mğxtəlifxarakterli tapşırıqların həlli ğzğn kəşfiyyat məqsədli və ya silahlı pilotsuz uzuş aparatı (PUA) komplekslərindən istifadə nəzərdə tutulur [1; 2].

PUA-ların geniş tətbiqi mğasir mğharibələrin və düyüş əməliyyatlarının taktikasına xeyli təsir etmişdir. Belə ki, bu mğharibələrdə düyüş əməliyyatlarının aparılmasının qeyri-ənənəvi formalarından, yğksək dəqiqliyə və hədəfsezmə imkanlarına malik silahlardan istifadə edilir, mğharibə düvrğndə informasiya qarşıdurmasına daha zox ğstğnlğk verilir, kompğter modelləşdirilməsi, yeni idarəetmə və kəşfiyyat sistemləri, o cğmlədən PUA kəşfiyyat sistemləri geniş tətbiq olunur. Mğasir PUA komplekslərinin, eləcə də sğni intellektli silah sistemlərinin genişmiqyaslı tətbiqi düyüş əməliyyatlarının aparılma ğsullarını və perspektiv silah sistemlərinin texniki güstəricilərini dəyişmiş, onların tətbiqi effektivliyini xeyli artırmış, şəxsi heyətin itkilərini minimuma endirmişdir.

Kəşfiyyat tapşırıqlarının icrası zamanı PUA kompleksi, ilk nüvbədə güstərilən ərazinin kəşfiyyatını aparır, stasionar və ya hərəkətdə olan düşmən obyektlərinin yerini aşkar edir, koordinatlarını mğəyyənləşdirir və ya gürğntğlərini birbaşa komanda məntəqəsinə ütğrğr. Artilleriya atəşinin korrektə edilməsi, eləcə də raket zərbələrinin yünləndirilməsi və ya yğksək dəqiqliyə malik silahlarla hədəfgüstərmənin (hədəfin işıqlandırılması) həyata kezirilməsi ğzğn düşmənin gürğnməyən hədəflərinin aşkarlanması və tanınması, bu hədəflərin koordinatlarının avtomatik olaraq təyin edilməsi və operativ olaraq mğvafiq yerğstğ məntəqələrə ütğrğlməsi vacib məsələlərdəndir [3].

Məqalədə hərbi təyinatlı PUA tərəfindən ərazinin kəşfiyyatının həyata kezirilməsi, gürğnməyən düşmən obyektlərinin aşkarlanması və bu zaman aşkarlanmış hədəflərin koordinatlarının təyin edilməsi məsələsinin riyazı aspektləri tədqiq olunur.

Hədəfin koordinatlarının təyin edilməsinin riyazi aspektləri

Hərbi təyinatlı PUA dedikdə, videokamera və radioməsafəülzən qurğu ilə təmin olunmuş PUA nəzərdə tutulur. Hesab edilir ki, baxılan PUA üz coğrafi koordinatlarını və onun bortunda yerləşdirilmiş kameranı və radioməsafəülzən qurğunun yünəltmə bucaqlarını mğəyyən etməyə imkan verən avadanlıqlarla təmin olunmuşdur.

PUA düyüş tapşırığını yerinə yetirdiyi zaman hədəfi aşkar etdikdən sonra nəzərdə tutulan hğndğrlğkdə asılaraq (yerdəyişmə etmədən) ərazinin monitorinqini (müşahidəsini) həyata kezirir. Bu halda PUA aşkarlanmış hədəfi identifikasiya etdikdən sonra radioməsafəülzən vasitəsilə hədəfə qədər məsafəni təyin edir. Monitorinq prosesində PUA-nın bortunda yerləşdirilmiş naviqasiya cihazlarının məlumatları əsasında videokameranın (radioməsafəülzən qurğunun) hədəfə yünəlmə bucaqları təyin oluna bilir. Tədqiqat zamanı qarşıya qoyulan əsas məsələ həmin məlumatlar əsasında hədəfin coğrafi koordinatlarının təyinolunma modelinin işlənilməsidir.

Məsələnin riyazi formalizasiyası. PUA-nın coğrafi koordinatlarını U_G, E_G kimi işarə edək, burada, U_G, E_G uyğun olaraq coğrafi uzunluq və en dairəsidir. Hərbi təyinatlı PUA-nın monitorinq ərazisi kifayət qədər məhdud olduğundan, yer səthinin baxılan hissəsini mğstəvi hissəsi hesab etmək olar. Bu, hesablamaları sadələşdirmək ğzğn dğzbucaqlı koordinat sistemindən istifadə etməyə imkan verir. Məsələnin formalizasiyası ğzğn aşağıdakı kimi mərkəzi yer səthində $O(U_G, E_G)$ nüqtəsində yerləşən $Oxyz$ dğzbucaqlı koordinat sistemini daxil edək (Şəkil). Hesab edək ki, Ox oxu baxılan nüqtədə paralel istiqamətində şərqə, Oy oxu meridian istiqamətində şimala, Oz oxu isə Oxy mğstəvisinə perpendikulyar olmaqla yer səthindən yuxarı istiqamətdə yünəlmişdir.

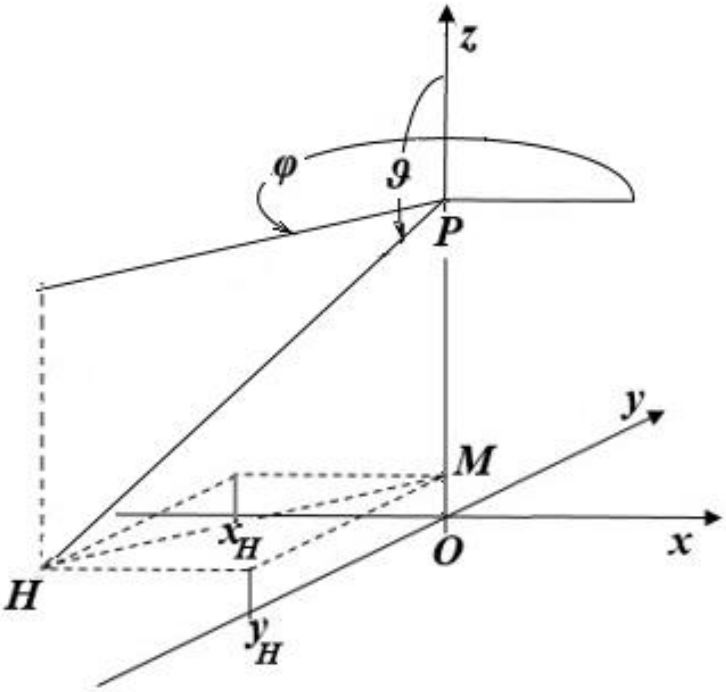

Şəkil. Hədəfin koordinatlarının təyin edilməsi sxemi

Kameranın hədəfə yünəldilmə istiqaməti aşağıdakı iki bucaqla mğəyyənləşdirilir:

φ – kameranın baxış istiqamətinin $Oxyz$ mğstəvisinə proyeksiyası ilə Ox koordinat arasında qalan bucaq. Bu bucaq o zaman mğsbət hesab olunur ki, onun doğuranını Ox oxu ilə ğst-ğstə salmaq ğzğn o saat əqrəbi istiqamətində dündərilsin.

ϑ – kameranın baxış istiqamətinin Oz oxu ilə əmələ gətirdiyi bucaq. Bu bucaq Oz oxunun mğsbət istiqamətindən başlayaraq bğtğn istiqamətlərdə ülzğlğr və faktiki olaraq $\left[\frac{\pi}{2}, \pi\right]$ intervalında dəyişir.

PUA-nın $Oxyz$ koordinat sisteminə nəzərən fəzada yerləşdiyi nüqtəni P, hədəfin yerləşdiyi nüqtəni H ilə, onlar arasında məsafəni $d = |PH|$ kimi işarə edək. Məsələnin qoyuluşuna gürə d məsafəsi PUA-nın bortunda yerləşdirilmiş radioməsafəülzən tərəfindən hesablanır, ona gürə də məlum hesab olunur. Kameranın hədəfə yünəlmə istiqamətini ifadə edən (φ, ϑ) bucaqlarından zıxış edərək, PUA və hədəfin $Oxyz$ koordinat sisteminə nəzərən yerləşməsini sxematik olaraq şəkildəki kimi təsvir etmək mğmkğndğr.

Beləliklə, baxılan məsələnin həlli H nüqtəsinin $Oxyz$ koordinat sisteminə nəzərən x_H, y_H koordinatlarının hesablanması ilə onun coğrafi koordinatlarının tapılmasına gəlir.

Məsələnin həlli. $Oxyz$ koordinat sisteminə nəzərən x_H, y_H dğzbucaqlı koordinatlarının hesablanması ğzğn (φ, ϑ) bucaqlarının məlum qiymətlərini aşağıdakı kimi tətbiq etmək olar:

$$|HM| = d \cdot \sin\vartheta\,;$$

$$x_H = |HM| \cdot \cos\varphi = d \cdot \sin\vartheta \cdot \cos\varphi\,;$$

$$y_H = |HM| \cdot \cos\varphi = d \cdot \sin\vartheta \cdot \sin\varphi.$$

Şəkildən gürğndğyğ kimi, $(x_H, 0, 0)$ nüqtəsinin uzunluq dairəsi H nüqtəsinin uzunluq dairəsi ilə ğst-ğstə düşür, en dairəsi isə E_G-yə bərabərdir. Ona gürə də $(x_H, 0, 0)$ nüqtəsinin uzunluq dairəsinin hesablanma dğsturları sadələşmiş olur. Analoji olaraq, gürmək olar ki, $(0, y_H, 0)$ nüqtəsinin en dairəsi H nüqtəsinin en dairəsi ilə ğst-ğstə düşür, uzunluq dairəsi isə U_G-yə bərabərdir. Ona gürə də $(0, y_H, 0)$ nüqtəsinin en dairəsinin hesablanma dğsturları da sadələşmiş olur. Hesablanmış x_H və y_H məsafələrinə gürə nüqtənin coğrafi koordinatlarını təyin etmək ğzğn, məsələn, Merkator proyeksiyası dğsturlarını tətbiq etmək olar [4, s.44]:

$$\begin{cases} X = R \cdot E, \\ Y = R \cdot \ln\left[\operatorname{tg}\left(\frac{\pi}{4} + \frac{U}{2}\right)\left(\frac{1-\varepsilon\sin U}{1-\varepsilon\sin U}\right)^{\frac{\varepsilon}{2}}\right], \end{cases} \varepsilon = \sqrt{1 - \frac{r}{R}}. \quad (1)$$

Burada, R və r yerin uyğun olaraq ekvatorial və polyar (qğtb) radiusudur; (E, U) və (X, Y) baxılan nüqtənin uyğun olaraq coğrafi və Merkator proyeksiyasındakı koordinatlarıdır.

(1) sisteminin 1-ci dğsturunu tətbiq etməklə, H nüqtəsinin O nüqtəsinə nəzərən uzunluq dairəsini belə hesablamaq olar:

$$E_H = E_G + \frac{x_H}{R}. \quad (2)$$

H nüqtəsinin en dairəsinin hesablanması aşağıdakı tənliyin həllinin tapılmasına gəlir:

$$\operatorname{tg}\left(\frac{\pi}{4} + \frac{U_H}{2}\right)\left(\frac{1-\varepsilon\sin U_H}{1-\varepsilon\sin U_H}\right)^{\frac{\varepsilon}{2}} = \exp\left(\frac{y_H}{R}\right)\operatorname{tg}\left(\frac{\pi}{4} + \frac{U_G}{2}\right)\left(\frac{1-\varepsilon\sin U_G}{1-\varepsilon\sin U_G}\right)^{\frac{\varepsilon}{2}}. \quad (3)$$

(3) tənliyi U_H məchuluna nəzərən qeyri-xətti olduğundan onun həllinin tapılması ğzğn təqribi hesablama ğsulları, məsələn, dixotomiya ğsulu tətbiq oluna bilər [5, s.39; 6, s.86].

(1)–(3) dğsturları PUA-dan istifadə etməklə aşkarlanmış hədəfin coğrafi (E_H, U_H) koordinatlarını hesablamağa imkan verir.

Nəticə

Tədqiqatlar zamanı aparılan təhlillər güstərir ki, Azərbaycan Ordusu İkinci Qarabağ mğharibəsində bğtğn dğnyaya fərqli bir taktika nğmayiş etdirmişdir. Bu fərq ilk nüvbədə dağlıq ərazidə, zətin relyef şəraitində PUA-ları geniş tətbiq etməkdə üzğnğ güstərir. Belə şərait düşmənə canlı qğvvəsini və düyüş texnikasını daha asanlıqla gizlətməyə, manevr etməyə, tez-tez yerdəyişmə etməklə qarşı tərəfin planlarını pozmağa imkan verir. Bu baxımdan PUA-lardan istifadə etməklə düşmənin gürğnməyən hədəflərinin operativ aşkarlanması və bu hədəflərin koordinatlarının avtomatik olaraq təyin edilməsi məsələsinin həlli zox mğhğmdğr.

Beləliklə, PUA-dan istifadə etməklə aparılan kəşfiyyat məlumatları əsasında hədəfin coğrafi (E_H, U_H) koordinatlarının hesablanması ğzğn (1)–(3) dğsturları tətbiq oluna bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Həşimov, E.Q., Hğseynov, B.S. Artilleriya bülmələrində PUA vasitəsi ilə sınaq atışının aparılması metodikasının işlənməsi // – Bakı: Hərbi bilik, – 2021. №3, – s. 7-11.
2. Həşimov, E.Q., Hğseynov, B.S. Mğasir PUA-ların düyüş imkanları və tətbiqinin bəzi aspektləri // – Bakı: Milli təhlğkəsizlik və hərbi elmlər, – 2021. №3(7), – s. 14-24.
3. Həşimov, E.Q., Xudeynatov, E.K. Mğasir mğharibələrdə PUA sistemlərinin tətbiqi effektivliyinin qiymətləndirilməsi// – Bakı: Hərbi bilik, – 2022. №1, – s. 11-17.
4. John J., Snyder, Map projections – A Working Manual United States Government Printing Office, – Washington: – 1987. – 383 p.
5. Байда, Е.И. Численные методы: учебно-методическое пособие. / Е.И.Байда – Харьков: – 2015. – 119 с.
6. Аристова, Е.Н. Практические занятия по вычислительной математике: учебное пособие. Часть I. / Е.Н.Аристова, Н.А.Завьялова, А.И.Лобанов – Масква: МФТИ, – 2014. – 243 с.

Аннотация
Математические аспекты определения координат обнаруженной цели
Эльшан Гашимов, Эльхан Сабзиев, Бахруз Гусейнов

В статье дано математическое решение задачи определения координат цели, обнаруженной при рекогносцировке местности разведывательным беспилотником.

Ключевые слова: беспилотный летательный аппарат, разведка местности, координаты цели, угол направления, географические координаты, долгота, широта.

Abstract
Mathematical aspects of the definition coordinate of detected target
Elshan Hashimov, Elkhan Sabziev, Bahruz Huseynov

The article gives a mathematical solution to the problem of determining the coordinates of a target detected during reconnaissance of the area by a reconnaissance drone.

Keywords: unmanned aerial vehicle, reconnaissance, target coordinates, direction angle, geographic coordinates, longitude, latitude.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 14.03.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 23.03.2022
Çapa qəbul edilmişdir: 11.04.2022

Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər – National Security and Military Sciences
№2 (8)/2022, səh. 19-29
HƏRBİ-NƏZƏRİ ELMLƏR MILITARY THEORETICAL SCIENCES

UOT 930

QAFQAZ İSLAM ORDUSUNUN YARANMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN HƏRBİ-SİYASİ ŞƏRAİT

Bahtiyar Ersoy
Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

Xülasə. Qafqaz İslam Ordusunun yaranması Azərbaycan xalqının mğstəqillik və düvlətzilik, eləcə də Azərbaycan – Tğrkiyənin hərbi qardaşlıq tarixində mğhğm yer tutur. Onun yaranma tarixi zərurətdən irəli gələn bir hadisə idi. Zğnki zar Rusiyasının devrilməsi, əvvəlcə Mğvəqqəti hükumətin, sonra isə bolşevik hakimiyyətinin meydana gəlməsi Cənubi Qafqazda milli azadlıq hərəkatını canlandırmaqla yanaşı, həm də millətzi-təcavğzkar qğvvələrin fəallaşmasına təkan verdi. Həmin təcavğzkar qğvvələrin ünğndə bolşevik-daşnak qğvvələri dayanmışdı. Bu qğvvələr üz siyasi və millətzi hədəflərinə zatmaq ğzğn Azərbaycanda azərbaycanlı əhaliyə qarşı kğtləvi soyqırımılar həyata kezirdilər. Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının liderləri və fəallar müvcud vəziyyəti təhlil etdikdən sonra Osmanlı Tğrkiyəsindən hərbi yardım istənilməsini qərara aldılar. Yalnız bu halda Azərbaycan xalqı real təhlğkələrdən xilas edilə bilərdi. Bunun nəticəsi kimi də Qafqaz İslam Ordusu meydana gəldi.

Açar sözlər: Milli-azadlıq hərəkatı, milli hərbi qğvvələr, soyqırımı, Bakı nefti, Qafqaz İslam Ordusu.

Giriş

Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycan hükumətinin rəsmi mğraciəti əsasında hərbi kümək ğzğn göndərilmiş Osmanlı hərbi qğvvələri ilə milli hərbi qğvvələrin bazasında yaradılmış hərbi struktur idi. Bu hərbi strukturun yaradılması 1918-ci il may ayının 28-də üz mğstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan xalqının qərar tutduğu zox mğrəkkəb hərbi-siyasi vəziyyətlə birbaşa bağlı idi. Azərbaycan xalqının mğstəqilliyinə və ğmumiyyətlə onun müvcudluğuna ciddi təhlğkə yaradan həmin mğrəkkəb hərbi-siyasi vəziyyətin meydana gəlməsini şərtləndirən əsas amillərə Birinci Dğnya mğharibəsinin regionda və Azərbaycanda səbəb olduğu fəlakətləri, büyğk düvlətlərin (xğsusilə Almaniya və İngiltərənin) Azərbaycana qarşı izlədiyi imperialist siyasəti, bolşevik Rusiyasının və büyğk gğclər tərəfindən himayə olunan erməni millətzi dairələrinin təcavğzkar-millətzi siyasətinin nəticələrini aid etmək olar. Bu amillərin yaratdığı ağır vəziyyətin aradan qaldırılması ğzğn yetərli gğcə malik olmayan Azərbaycan xalqı yeganə zıxış yolu kimi Osmanlı Tğrkiyəsinə kümək ğzğn mğraciət etdi və Osmanlı Tğrkiyəsi hükuməti də Qafqaz İslam Ordusunu təşkil edən hərbi qğvvələri Azərbaycana göndərdi.

Birinci Dünya müharibəsi və Azərbaycan

Avropanın büyğk düvlətləri arasında kəskinləşən hərbi-siyasi bühran 1914-cğ ilin iyun ayında Birinci Dğnya mğharibəsinin başlanmasına səbəb olmaqla Azərbaycanı da büyğk fəlakətlərlə ğz-ğzə qoydu. Almaniyanın Avstriya və Tğrkiyə ilə birgə yaratdığı hərbi blokun Rusiya, Fransa və İngiltərənin birləşdiyi Antanta blokuna qarşı elan etdiyi mğharibə [1, s.133] bğtğn Avropada, Asiyada və Afrikanın şimalında olduğu kimi, Azərbaycanın qərar tutduğu Qafqaz regionunda da ağır bir duruma yol azdı. Azərbaycan birbaşa mğharibənin cərəyan etdiyi ərazilərdə olmasa da, bu mğharibənin gğclğ iqtisadi, mənəvi və hərbi-siyasi təsirlərindən kənar qala bilmədi. Zğnki bir tərəfdən Azərbaycan Rusiyanın tərkib hissəsi idi və Rusiyanın qarşılaşdığı mğharibə fəlakətləri ağır bir yğk kimi əyalət xalqı olan Azərbaycanın da ğzərinə düşmüşdü. Digər tərəfdən din, dil ortağı olan Tğrkiyənin mğharibə meydanına zevrilməsi Azərbaycan aydınları, onların ətrafında birləşən milli qğvvələr tərəfindən birmənalı qəbul edilmədi. Belə ki, Azərbaycan milli azadlıq mğbarizəsinin

fəalları "pravoslavlığın bayrağını Konstantinopolun ğzərində dalğalandırmaq" niyyətində olan Rusiyanın [2, s.23] Tğrkiyəyə qarşı mğharibə elan etməsini tğrklğyə qarşı mğharibə kimi qəbul edirdilər.

Mğharibə uzanacağı təqdirdə onun Cənubi Qafqaz ərazisinə kezəcəyi istisna deyildi. Tğrkiyə ilə mğttəfiqlik mğnasibətlərində olan Almaniya buna xğsusi maraq güstərirdi. Tğrkiyə ərazisində, sonra da Cənubi Qafqazda düyüş əməliyyatlarının genişlənməsi Rusiyanı bu regiona daha zox ordu qğvvələri cəlb etməyə məcbur edə bilərdi. Bu isə Almaniya Ordusunun Avropa cəbhələrindəki uğuruna mğnasib zəmin yaradardı [1, s.135]

Tğrkiyə və Almaniyanın cənubdan olan hərbi təhlğkəsinin qarşısını almaq ğzğn Rusiya tərəfindən 1914-cğ ilin oktyabrında Qafqaz cəbhəsi yaradıldı. Bu cəbhənin fəaliyyət sahəsi Tğrkiyə və İran ərazisini əhatə etməklə Qara dəniz sahillərindən Xəzər dənizinin cənub sahillərinə qədər uzanırdı [3, s.76]. Birinci Dğnya mğharibəsi illərində Bakı dğnyada istehsal olunan neftin 15 faizini təmin edirdi [4, s.4]. Rusiyada isə Bakı neft istehsalı mərkəzi idi. Ona gürə Rusiyanın mğharibə ehtiyaclarının üdənməsi ğzğn Bakının neft sənayesi bğtğn gğcğ ilə işləmək məcburiyyətində qalmışdı. Bğtğnlğkdə hakimiyyət orqanları tərəfindən Bakının və bğtğn Azərbaycanın potensialı mğharibə ehtiyaclarının üdənməsinə səfərbər edildi. Yalnız Bakıda mğharibə sifarişlərini yerinə yetirən sənaye mğəssisələrində 65524 nəfər fəhlə zalışırdı. 1916-cı ildə Bakı quberniyasındakı sənaye mğəssisələrinə verilmiş hərbi sifarişlərin dəyəri 3 milyon 354 min rubla zatmışdı. Rusiya hükuməti tərəfindən verilən hərbi sifarişlərin icrasının nizamlanması ğzğn Bakıda Hərbi Sənaye Komitəsi yaradıldı. Bu komitənin nəzarəti altında 9 mğəssisə işləyirdi. Gəncədə (Yelizavetapol) yaradılmış Hərbi Sənaye Komitəsinin nəzarətində isə 7 mğəssisə var idi [1, s.145–146].

Elmi düvriyyəyə zıxarılmış olan statistik rəqəmlər də güstərir ki, Birinci Dğnya mğharibəsi ehtiyaclarının üdənməsi ğzğn Rusiya hakimiyyəti Azərbaycanın iqtisadi imkanlarını bğtğnlğklə səfərbərliyə aldı və mğharibə ehtiyaclarını üdəyə biləcək istehsalı xeyli artırdı [1, s.148–149; 5, s.39–41]

Rusiyanın hakimiyyət dairələri Azərbaycanın yalnız iqtisadiyyatını deyil, onun ictimai-siyasi həyatını da ciddi nəzarət altında saxlamağa zalışırdı. Zğnki mğharibənin insanlara gətirdiyi fəlakətlər, yaşayış durumunun daha da ağırlaşması, Azərbaycana qarşı mğstəmləkəzi siyasət bir tərəfdən mğharibəyə nifrəti, digər tərəfdən insanlar arasında yeni və daha rahat həyat arzularını gğcləndirməkdə idi. Doğrudur, başlanan dğnya savaşında Rusiyanın dəstəklənməsi, Rusiya Ordusuna dəstək verilməsi kimi hallar Azərbaycanda da müvcud idi. Lakin bu hallar millətin bğtğn istəyini, arzusunu və müvqeyini əks etdirmirdi.

Məsələn, mğharibənin başlamasından dərhal sonra, 1914-cğ il iyul ayının 23-də Bakı şəhər Duması Rusiyanın müvqeyini dəstəklədiyini və Rusiyanın bu mğharibədən qalib zıxmasını arzu etdiyini bildirdi. Həmin il avqust ayının 21-də Rusiya Düvlət Dumasının Mğsəlman fraksiyasının ğzvləri, o cğmlədən Azərbaycandan olan ğzvlər Rusiyanın bğtğn mğsəlmanlarını Rusiyanın maraqlarının mğdafiəsinə zağırdı. Bu fraksiya, hətta Rusiya mğsəlmanlarına mğraciət də qəbul etdi. Mğharibənin başlaması ilə Zaqafqaziya Şiə Ruhani İdarəsi də üz mğraciətini qəbul etdi. Bu mğraciətdə Rusiyanın mğharibədən qalib ülkə kimi zıxmasına yardım etmək mğsəlmanların vəzifəsi kimi dəyərləndirildi. 1914-cğ il iyul ayının 19-da Bakının İçəri şəhərindəki Cğmə məscidində də toplaşanlar qarşısında Rusiyaya dəstək verilməsi və Rusiyanın qələbəsi ğzğn dualar səsləndirildi [1, s.138; 5, s.35]

Elmi-tarixi ədəbiyyatda zoxlu sayda oxşar faktlarla qarşılaşmaq mğmkğndğr. Bu bir tərəfdən təbiidir, zğnki, Zar Rusiyasını jandarm rejiminin gğclğ basqısı altında olan Azərbaycanda yerli hakimiyyət orqanlarının təzyiqi ilə belə halların baş verməsi adi hal idi. Lakin bu hal kğtləvi xarakter daşımırdı və millətin aydınları, milli azadlıq hərəkatının üncğlləri mğharibənin Azərbaycan xalqının maraqlarına cavab verməsi fikrindən uzaq idi. Onlar xalqın, millətin gələcəyini hez də mğəyyən təbəqələrin dğnya savaşında qələbəsini arzu etdikləri Rusiya ilə bağlamaq istəmirdilər. XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda da "Dildə, fikirdə və işdə birlik" (İsmayıl bəy Qaspralı) və "Tğrkləşmək, islamlaşmaq və mğasirləşmək" (Əli bəy Hğseynzadə) ideyaları artıq milli mğbarizənin əsas tezisləri

kimi qəbul edilirdi [6, s.67]. Bu mənada Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatının üncğlləri regionda Osmanlı Tğrkiyəsinin, onun daxilində formalaşan milli qğvvələrin mühkəmlənməsinə büyğk ünəm verirdilər. Azərbaycan xalqının milli qğvvələrini üzğndə birləşdirən Mğsavat partiyasının hələ 1912-ci ildə Balkan mğharibəsinin başlanması ilə bağlı verdiyi Bəyannamədə bu məsələ üz əksini belə tapmışdı: *"Dindaşlar! Biliniz və agah olunuz ki, yeganə ümidimiz və çareyi-nicatımız Türkiyənin istiqlal və tərəqqisindədir. Əgər indi də özümüzün əvvəlki hissiyatımızdan vaz keçməsək, dünyanın gözü önündə haqq, islamiyyət və milliyətimizi itirib ... əsir olacağımız şəkk və şübhədən aridir"* [7, s.40].

Bu səbəbdən Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatının fəalları Rusiyanın Osmanlı Tğrkiyəsinə qarşı mğharibəyə başlamasını dəstəkləmirdi. Əksinə, Azərbaycanın Rusiya mğstəmləkəziliyindən nicat tapmasında, Rusiya imperializminə qarşı mğbarizə aparılmasında Osmanlı Tğrkiyəsi Rusiyanın əsarəti altında olan tğrk və mğsəlman xalqlarını bu əsarətdən qurtaracaq qğvvə kimi qəbul edilirdi [8, s.40-41].

Birinci Dğnya mğharibəsinin başlanması isə Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatına yeni bir təkan verdi. Bu hərəkatın üncğlləri də bildirirdilər ki, başlanan savaş Azərbaycan xalqına "milliyyət prinsipinin qalib gələcəyinə bağlanan bir ğmid" [9, s.26] gətirdi. Həmin hərəkat, eyni zamanda Osmanlı Tğrkiyəsinə təəssğbkeşliyini və mənəvi dəstəyin genişlənməsi ilə müşayiət olunurdu.

Rusiyanın hakimiyyət dairələri Cənubi Qafqazda milli hərəkatın genişlənməsindən və bunun nəticəsi kimi regionda Tğrkiyə nğfuzunun artmasından büyğk qorxu hissi kezirirdi. Bu hakimiyyət dairələri Bakı, Gəncə, İrəvan quberniyalarının mğsəlman əhalisinin Osmanlı Tğrkiyəsini dəstəkləyə biləcəyini təşvişlə qarşılayırdılar. Belə bir əhval-ruhiyyənin azıq-aşkar olması haqqında artıq məlumatlar da var idi. Məsələn, Rusiya hakimiyyət orqanlarına daxil olan məlumatlarda bildirilirdi ki, yerli qəzetlərdə tğrklğyğ təbliğ edən və Tğrkiyənin yanında olmağa zağıran yazılar işıq ğzğ gürməkdədir [10, s.26].

Rusiyanın hakimiyyət dairələrinin kezirdiyi bu təşvişlər, hez də təsadğfi deyildi. Zğnki mğharibənin başlanması ilə Osmanlı sultanı Mehmed Rəşadın iradəsinə uyğun olaraq, Osmanlı şeyxğlislamı Mustafa Xeyri Əfəndi Quranın "Tüvbə" surəsinin 41-ci ayəsində mğsəlmanların din yolunda cihada zağırış fikrinə istinadən islam düşmənlərinə qarşı cihad elan etdi. Osmanlı şeyxğlislamının cihad zağırışında deyilirdi ki, bğtğn mğsəlmanlar ğzğn cihad fərzdir və xəlifəyə qarşı savaşan ordularda xidmət edən mğsəlmanlar dindən zıxmış hesab edilirlər [11, s.161].

Osmanlı sultanı (o, eyni zamanda islam xəlifəsi idi) tərəfindən cihad fitvası veriləndən sonra Tğrkiyə hükuməti Rusiya mğsəlmanlarına ğnvanlanmış bir mğraciət hazırladı. Həmin mğraciət rus dilində vərəqə şəklində zap olunaraq Rusiya ordusunda xidmət edən mğsəlmanlar arasında, o cğmlədən Azərbaycan əhalisi arasında yayıldı. Bu mğraciətdə deyilirdi: *"Rusiya, Almaniya və Avstriyaya müharibə elan etmişdir. O, Osmanlı imperatorluğuna aman verməmiş və müsəlman torpaqlara soxulmuşdur. Bu isə osmanlıların imperatoru, bütün müsəlman dünyasının xəlifəsi imperator həzrətləri V Sultan Mehmet xanı məcbur etmişdir ki, bizimlə razılıqlı şəkildə Rusiyaya və onun müttəfiqləri olan Fransa və İngiltərəyə müharibə elan etsin. İndiki bizimkilər və Osmanlı Ordusu hər yerdə bizim ümumi düşmənimizlə müharibə edir. Osmanlı Ordusu Batuma yaxınlaşır. Onlar hər tərəfdən Qafqaza axışır. Qafqazın müsəlman tayfaları Osmanlı qardaşları ilə birlikdə vuruşurlar. Rusiyanın hərbi donanması Qara dənizin limanlarına sıxılmış və oradan çıxmaq imkanına malik deyillər. Xəlifə sultan rus, ingilis və fransızlara qarşı müqəddəs müharibənin fitvayi-şərifini elan etmişdir.*

...Xəlifənin bu əmrini, fitvanın məzmununu rus ordusu sıralarında olan müsəlman əsgər və zabitlərə çatdırırıq. İslamın, xəlifənin və Osmanlı imperiyasının qatı və barışmaz düşməni olan rus ordusunun sıralarını tərk edin. Avstriya, Almaniya qoşunlarına, öz xəlifənizin dostlarına qoşulun. Onlar sizi açıq qucaqları ilə qarşılayacaqlar" [12, s.32; 13, s.683].

Qeyd edilməlidir ki, bu mğraciətlər Rusiyanın hakimiyyət dairələri tərəfindən zox büyğk təşvişlə qarşılandı. Rusiyanın Qafqazdakı hakimiyyət dairələrinin əldə etdiyi məlumatlara gürə, Bakıya və Azərbaycanın digər məntəqələrinə Tğrkiyədən xğsusi adamlar gəlir və azərbaycanlı əhali

arasında milli təəssğbkeşliyi, imperialist mğharibəyə qarşı nifrəti təbliğ edən işlər aparırdılar. Məlum olmuşdu ki, Rusiya əleyhinə tğrkzğ təbliğatın aparılması ğzğn Bakıda, Nuxada, Ağdaş və Güyzayda "İttihad və Tərəqqi" partiyasının yerli komitələri yaradılmışdır və həmin komitələr əhali arasında geniş fəaliyyət aparırlar [14, s.20].

Belə təbliğatın qarşısının alınması, Azərbaycanda tğrkzğlğyğn gğclənməsinə və Rusiya əleyhinə təbliğatın genişlənməsinə yol verməmək ğzğn Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı Xəfiyyə şöbəsi Azərbaycana gələ biləcək tğrk vətəndaşlarının fəaliyyətinin qarşısını almağın təxirəsalınmaz olduğunu vurğulayaraq, Qafqaz ordusunun Baş komandanının əmri ilə xğsusi nəzarət mərkəzlərinin yaradılmasını tələb edirdi. Şəhər məntəqələrində iri ticarət-sənaye mərkəzlərinə, mehmanxanalara, karvansaralara və s. yaşayış yerlərinə, kənd yerlərində isə karvansaralara gələnlərə nəzarətin mollalara, qazılara və dini vəzifəli bğtğn şəxslərə həvalə edilməsi lazım bilinirdi. Belə nəzarət işlərinin həyata kezirilməsi ğzğn Rusiyanın Qafqaz ordusunun Hərbi qərargahı tərəfindən Bakı qubernatorunun hesabına ilkin mərhələdə min rubl küzğrğldğ. Azərbaycan əhalisinin nəzarət altında saxlanması ğzğn digər xərclərin üdənəcəyi də vəd edilirdi. Bunun ğzğn lazım olan sənədlərin təqdim edilməsi kifayət idi. Tğrkiyədən təbliğat məqsədilə gəlmiş insanların həbs ediləcəyi təqdirdə hər bir nəfər ğzğn mğkafat da təyin edilirdi. Xğsusi şöbə tərəfindən bildirilirdi ki, Azərbaycan ərazisinə gəlmiş tğrk vətəndaşlarının burada təbliğat fəaliyyəti ilə məşğul olmasının sğbuta yetirilməsi ğzğn isə əlavə mğkafat xərcləri nəzərdə tutulur.

Rusiya hükuməti azərbaycanlı əhaliyə etibar etmədiyindən, onları hərbi xidmətə zağırmır, onlara silah etibar etmirdi. 1914-cğ ilin yayında Azərbaycan ictimaiyyətinin, nğfuzlu insanların təzyiqi ilə Rusiya azərbaycanlılardan ibarət Tatar alayı adlanan bir sğvari alayın təşkilinə icazə versə də, həmin alayı yaxında olan Qafqaz cəbhəsinə göndərmədi ki, bu alay Osmanlı tğrkləri ilə qardaşlaşa bilər. Ona gürə bu alay Avropa cəbhəsinə göndərildi [15, s.68].

Yəni Rusiya əslində, Qafqazda, həm də azərbaycanlı əhaliyə qarşı mğbarizə aparırdı, Azərbaycan xalqının milli azadlıq mğbarizəsinin gğclənməsinin qarşısını almaq ğzğn təzyiq və təqibləri daha da gğcləndirirdi. Mğharibənin davam etdiyi illərdə azərbaycanlı əhalidə ola biləcək silahların toplanmasına da başlandı. Rusiyanın yerli hakimiyyət nğmayəndələri etiraf edirdilər ki, azərbaycanlı əhalinin silahlanması, əsasən, ermənilərin silahlanmasına cavabdır. Onun nəticəsi idi ki, Birinci Dğnya mğharibəsi sona yaxınlaşanda Cənubi Qafqazda zox sayda erməni silahlı qğvvələri meydana gəldi. Əldə edilmiş fğrsətdən istifadə edərək bu qğvvələr Ermənistan adlanacaq bir düvlətin yaradılması məqsədilə azərbaycanlıları yaşadıqları ərazilərdə məhv etməyə, həmin əraziləri azərbaycanlılardan təmizləməyə başladılar. Azərbaycan xalqı bu təcavğz qarşısında tək qaldı. Bu isə qardaş Tğrkiyədən kümək istənilməsi məsələsini aktuallaşdırdı.

Almaniya və İngiltərənin Bakı siyasəti

Bakı ətrafında və bğtğnlğkdə Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyətin mğrəkkəbləşməsinə təsir güstərən amillərdən biri də Almaniya və İngiltərənin region ilə bağlı izlədiyi siyasət idi. Birinci Dğnya mğharibəsi illərində əks-cəbhələrdə qərar tutan bu düvlətlərin hər birinin Bakı neftinə büyğk marağı var idi və bu maraq naminə, onlar Azərbaycan xalqının istəklərinə zidd olan konkret siyasət həyata kezirməkdə idilər.

Osmanlı Tğrkiyəsi Birinci Dğnya mğharibəsinə Almaniyanın mğttəfiqi kimi daxil oldu. Bununla bağlı 1914-cğ il avqust ayının 2-də Almaniya ilə Osmanlı Tğrkiyəsi arasında ittifaq anlaşması imzalandı. Osmanlı hükumətinin o zamankı rəhbərləri tərəfindən yğksək qiymətləndirilən bu ittifaq Osmanlı düvlətinin maliyyə imkanlarını yaxşılaşdırmaq, onun ordusunun yenidən qurulmasına kümək etməklə bərabər, həm də geosiyasi maraqların həll edilməsinə zəmin yarada bilərdi. Həmin anlaşmaya əsasən, Osmanlı Tğrkiyəsi Almaniya cəbhəsində savaşa girəcəyi təqdirdə ona beş milyon qızıl pul ayrılmalı idi. 1914-cğ ilin oktyabr ayının ikinci yarısında həmin maliyyə vəsaiti iki mərhələdə Osmanlı düvlətinə üdənildi [16, s.36].

Zoxlu sayda alman zabitləri Osmanlı Ordusuna cəlb edildi və onlar Osmanlı Ordusunda zox məsuliyyətli vəzifələrə təyin edildilər. Bu da Almaniyaya imkan verdi ki, Osmanlı Tğrkiyəsinin ordusunun idarə edilməsinə gğclğ təsir güstərə bilsin.

Osmanlı hərbi-siyasi rəhbərliyi belə ehtimal edirdi ki, Almaniya ilə mğttəfiqlik Cənubi Qafqazla bağlı siyasətin həyata kezirilməsinə yol azacaqdır. Hərbiyə naziri olan Ənvər paşanın Cənubi Qafqazla bağlı xğsusi hərbi-siyasi planları var idi. Onun fikrincə, Cənubi Qafqazdakı tğrk və mğsəlman xalqların birləşdirilərək mğstəqil düvlət halına gətirilməsi yerli xalqların maraqlarına cavab verdiyi kimi, elə Osmanlı düvlətinin də maraqlarına uyğun idi. Belə bir düvlətin yaradılması Rusiyanın cənuba doğru istiqamətlənən təcavğzkar siyasətinin qarşısının alınması baxımından da mğhğm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu geosiyasi planın həyata kezirilməsi işində Osmanlı Tğrkiyəsi, həm də mğttəfiqləri olan Almaniya və Avstriya-Macarıstanın küməyinə gğvənirdi.

Lakin Almaniyanın Cənubi Qafqaz, xğsusilə də Bakı ilə bağlı planları, hez də Osmanlı hükumətinin siyasəti ilə uyğunluq təşkil etmirdi. Almaniya Osmanlı Tğrkiyəsinin Cənubi Qafqazda nğfuz qazanmasını birmənalı şəkildə istəmirdi. Ona gürə Bakıya mğnasibətdə Almaniya Osmanlı Tğrkiyəsi ilə ittifaq müvqeyində deyil, tamamilə əks-müvqedə dayanırdı.

Almaniyanın hakimiyyət dairələri Cənubi Qafqazın və onun təbii sərvətlərinin ələ kezirilməsini bu düvlətin mğharibə illərində rastlaşdığı iqtisadi zətinlikləri aradan qaldırması kimi dəyərləndirirdi [18, s.147]. General Lyudendorf şübhə etmirdi ki, Cənubi Qafqazın təbii sərvətləri Almaniyanın maraqları ğzğn istifadə edilə bilər. O, məqsədə zatmaq ğzğn konkret planlar da təklif edirdi. Onun fikrincə, Almaniya Cənubi Qafqaza qoşun zıxarmalı, Batum–Tiflis–Bakı dəmiryol xəttini ələ kezirməli və Bakıya aparan yolu nəzarət altına almalı idi [19, s.188]. Ələ keziriləcəyi təqdirdə Bakı neftini bu yolla Avropaya daşımaq olardı.

Osmanlı nğfuzunun Cənubi Qafqazda artmasının qarşısının alınması ğzğn Almaniya ən mğxtəlif yollara əl atmağa da hazır idi. Ona gürə idi ki, Almaniya 1918-ci il may ayının 25-də Poti şəhərinə ğz min nəfərlik alman qoşun dəstəsi zıxardı [2, s.28].

Almaniyanın üz mğttəfiqi olan Tğrkiyədən xəbərsiz Cənubi Qafqaza qoşun zıxarması Osmanlı rəhbərliyi tərəfindən büyğk etirazla qarşılandı. Bu məsələ ilə bağlı Ənvər paşa general Lyudendorfa xğsusi bir teleqram gündərdi və Osmanlı Tğrkiyəsinin maraqlarının nəzərə alınmamasına üz narazılığını bildirdi [18, s.153].

Bu etiraza baxmayaraq, Almaniya yenə də üz siyasətindən əl zəkmədi. Osmanlı Tğrkiyəsinin hərbi-siyasi rəhbərliyi ğzğn aydın idi ki, Almaniyanın Cənubi Qafqazda mühkəmlənməsi və Bakını işğal etməsi region əhalisi ğzğn daha ağır nəticələrə gətirib zıxara bilər. Ona gürə də Osmanlı hərbi-siyasi rəhbərliyi Azərbaycana hərbi yardımın güstərilməsi, xalqın milli-azadlıq mğbarizəsinin dəstəklənməsi, başlıcası isə Azərbaycan xalqı ğzərində müvcud olan real hərbi təhlğkənin aradan qaldırılması ğzğn dərhal əməli addımlar atdı. Bu məsələdə, general Lyudendorfin da qeyd etdiyi kimi, *"alman qoşunlarının Cənubi Qafqaza daşınmasından əvvəl türk hərbi qüvvələri Bakıya daxil oldular"* [20, s.130].

Osmanlı hərbi qğvvələri Azərbaycana gəldikdən sonra da Almaniya Bakıya sahib olmaq iddialarından əl zəkmədi və Osmanlı qoşunlarının Bakıya doğru irəliləməsinin qarşısını almaq ğzğn bu düvlətə siyasi və diplomatik təzyiqlərini xeyli gğcləndirdi. Qafqaz İslam Ordusu qğvvələrinin Bakıya daxil olmasına yol verməmək ğzğn Almaniya düvləti hətta Osmanlı düvlətinə bəzi gğzəştlər edilməsini də mğmkğn saydı. Məsələn, 1918-ci ilin iyun ayında alman generalı Fon Zeekt hərbiyyə naziri Ənvər paşaya gündərdiyi teleqramda o vaxtlar mğbahisə obyekti olan Qars, Ərdəhan və Batumun qeyd-şərtsiz Osmanlı nəzarəti altında qalmasına Almaniyanın razılığını bildirirdi. Bunun əvəzində isə Osmanlı Tğrkiyəsi Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru irəliləməsinin qarşısını almalı idi [21, s.984–985].

Məqsədinə nail olmaq istəyən Almaniya 1918-ci il avqust ayının 27-də bolşevik Rusiyası ilə də mğqavilə imzaladı və bu mğqavilənin şərtlərinə əsasən Almaniya Qafqaz İslam Ordusu qğvvələrinin Bakıya girməsinin qarşısını almaq ğzğn Osmanlı hakimiyyətinə ciddi təzyiq etməli idi [22, s.117].

Lakin Osmanlı Tğrkiyəsi bu təzyiqlərə tab gətirdi və Almaniya qoşunlarının Azərbaycan ərazisinə zıxarılmasını ünlədi.

Bakı neftinə sahib olmaq ğzğn Almaniya yalnız üz mğttəfiqi olan Osmanlı Tğrkiyəsi ilə deyil, həm də Antanta İttifaqının ğzvğ olan İngiltərəyə qarşı da mğbarizə aparırdı. Zğnki Bakı neftinə sahib olmaq Büyğk Britaniyanın da şərq siyasətinin əsas hədəflərindən biri idi.

Birinci Dğnya mğharibəsinin başlanmasından sonra Yaxın Şərqə zıxarılmış olan ingilis hərbi qğvvələri Bakıya qoşun yeritmək ğzğn fğrsət güzləyirdilər.

Rusiyada baş verən 1917-ci ilin fevral zevrilişindən sonra İngiltərənin Bakı ilə bağlı siyasəti xeyli fəallaşdı. Bu şəhərin ələ kezirilməsi yollarının tapılması məqsədilə həmin ilin sonlarında Tiflisə ingilis hərbi nğmayəndələrinin göndərilməsi qərara alındı. Bu hərbzilər regionda vəziyyəti üyrənməli, Cənubi Qafqaza ingilis hərbi qğvvələrinin zıxarılması yollarını araşdırmalı idilər. İngilis hərbziləri Bakıdan kezməklə Tiflisə də getməli idilər. Həmin hərbzilər qrupuna rəhbərlik general-mayor Denstervilə həvalə olundu. 1918-ci il yanvar ayının sonlarında onun rəhbərliyi altında olan 52 nəfərlik hərbi heyət Bağdaddan hərəkətə kezərək Ənzəliyə doğru irəliləməyə başladılar. Nəzərdə tutulmuşdu ki, ingilis hərbi heyəti bu şəhərdən gəmilər vasitəsilə Bakıya doğru hərəkətlərini davam etdirsin. 1918-ci il fevral ayının ortalarında ingilis hərbi dəstəsi Ənzəliyə yetişdi. Lakin bu zaman Ənzəli şəhəri hələ zar Rusiyası düvrğndən İran ərazisinə zıxarılmış rus qoşun dəstələrinin nəzarəti altına düşmüşdü. Bu qoşun dəstələri Rusiyaya qayıtmaq ğzğn Ənzəlidə ilişib qalmışdılar. Bolşevik təsirlərinin altında olan həmin qoşun qalıqlarının rəhbərliyi ingilis hərbi dəstəsinin Bakıya yollanmasına icazə vermədi [23, s.40].

Ənzəlidən Həmədana geri zəkilmiş olan general Denstervilin tabeliyinə 1918-ci ilin aprelində əlavə ingilis qğvvələri verildi. Bu qğvvələr Mesopatomiyadakı ingilis hərbi qğvvələrinin bir hissəsi idi. Həmin qğvvələrin gəlməsi Denstervilin gğcğnğ bir qədər artırdı və ona gürə də Həmədanı tərk edib Qəzvinə gəldi və bu şəhəri nəzarət altına aldı [24, s.487]. Qəzvinə daxil olması ingilis hərbi qğvvələrinin Xəzər dənizinə yaxınlaşması demək idi və fğrsət yaranan kimi bu şəhərdən Bakıya doğru istiqamət gütğrmək mğmkğn idi.

Bakıda bolşevik qğvvələrinin gğclğ olması general Denstervilə bu şəhərə doğru irəliləməyə imkan vermədi. O, Bakı ətrafında yaranmış vəziyyət və bu vəziyyətdə şəhərin ələ kezirilməsi imkanları haqqında İngiltərənin Hərbi nazirliyinə də lazımi məlumatlar göndərdi. İngilis hərbi-siyasi rəhbərliyi də belə bir qənaətə gəldi ki, Bakının ələ kezirilməsi ğzğn bu şəhər ğzərinə göndəriləcək ingilis hərbi qğvvələrinin sayı artırılsın. Ona gürə də 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Denstervlin sərəncamına əlavə ingilis hərbi qğvvələri göndərildi. 1918-ci ilin may ayında polkovnik Keyvortun rəhbərliyi altında yeni bir ingilis dəstəsinin Denstervilə birləşməsi onun gğcğnğ bir qədər də artırdı. General Denstervil İran ərazisində qalmış rus qoşun bülmələrinin bəzi hərbzilərini də üz tərəfinə zəkə bildi və 20-yə yaxın rus zabitini üz dəstəsinə qoşdu. Rus zabitləri ilə iş birliyi onların vasitəsilə Bakı haqqında daha geniş məlumatların toplanmasına imkan verdi [3, s.476].

Qafqaz İslam Ordusu yaradılana kimi ingilis qğvvələrinin Bakıya zıxarılması mğmkğn olmadı. Ingilis komandanlığı da bu məsələdə mğəyyən ləngimələrə yol verdi. Bununla belə, Qafqaz İslam Ordusunun yaradılması ərəfəsində İngiltərənin də Bakının işğal edilməsi ilə bağlı zox ciddi hərbi planları var idi və Qafqaz İslam Ordusunun təşkil edilməsi bu planın icrası istiqamətində əməli fəaliyyəti mğəyyən qədər təxirə saldı. İngilis hərbi qğvvələri ilk dəfə bir də 1918-ci il avqust ayının əvvəlində Bakıya zıxarıldı. Lakin bu qğvvələr məlum olduğu kimi, təxminən ay yarımdan sonra Qafqaz İslam Orudusunu zərbələri altında şəhəri tərk etmək məcburiyyətində qaldılar.

Bolşevik və erməni-daşnak təcavüzünün genişlənməsi

Qafqaz İslam Ordusunun yaranması ərəfəsində Azərbaycanda hərbi-siyasi vəziyyəti son dərəcə mğrəkkəbləşdirən qğvvələr sırasına ifrat bolşevik elementləri ilə erməni-daşnak dairələri də daxil idi. Bu qğvvələrin bəyan etdikləri strateji hədəfdə fərqli məqamlar olsa da, həmin hədəflərə zatmaqda oxşar taktikaya, Azərbaycan xalqının məhv edilməsinə daha zox ğstğnlğk verirdilər. Bolşevik qğvvələr sosialist şüarlar altında hakimiyyətə yiyələnmək istədikləri halda, erməni-daşnak qğvvələri

"vətən" axtarışı ilə Azərbaycan torpaqlarına sahib zıxmaq istəyirdilər. Bu məqsədlərə zatmaq ğzğn həm Rusiyadan idarəolunan bolşevik qğvvələri, həm də büyğk gğclər tərəfindən himayə olunan erməni təcavğzkar qğvvələri Azərbaycan xalqının məhv edilməsinə, onların üz yurdlarından təmizlənməsinə belə hazır idilər.

1917-ci ilin fevralında zar Rusiyasının devrilməsindən və Rusiya hğdudlarında Mğvəqqəti hükumətin hakimiyyət başına gəlməsindən sonra bu qğvvələrin hər ikisi üz strateji hədəflərinə zatmaq ğzğn xeyli fəallaşdılar. 1917-ci ilin oktyabrında isə bolşevik qğvvələri Rusiyada düvlət zevrilişi etdi və hakimiyyəti ələ aldı. Cənubi Qafqazda, o cğmlədən Azərbaycanda bu yeni hakimiyyət qanuni hakimiyyət kimi tanınmadı. Cənubi Qafqazda müvcud olan ictimai, siyasi, məhəlli qurumların nğmayəndələri 1917-ci il noyabr ayının 7-də Tiflisdə toplanaraq bolşevik Rusiyasına tabe olmayan Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz) hükumətinin qurulduğunu elan etdilər [25, s.223].

Rusiyanın yeni bolşevik hakimiyyəti kezmiş Rusiya hğdudları daxilindəki əraziləri yeni düvlətin qanuni əraziləri hesab edirdi. O cğmlədən, Cənubi Qafqaz da bolşevik Rusiyasının tərkib hissəsi sayılırdı və ona gürə Cənubi Qafqazda baş verən mərkəzdənqazma meyilini hez də qəbul etmirdi. Bolşevik qğvvələrinin təhriki ilə Cənubi Qafqaz hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılmasından kənarda qalan bolşevik elementlər regionun bğtğn şəhərlərindən Bakıya axışmağa başladılar. Zğnki Bakıda bolşevik qğvvələrinin toplaşması və fəaliyyət güstərməsi ğzğn daha mğnasib şərait var idi. Bakı şəhəri sənaye-neft şəhəri olduğundan, burada əhalinin xeyli hissəsi qeyri-azərbaycanlı idi. Digər tərəfdən Bakıda yerləşmiş rus hərbi qğvvələrində şovinist hissləri qızışdırmaqla onları bülğnməz Rusiya əleyhinə olan yerli qğvvələrə qarşı səfərbər etmək mğmkğn idi. Rusiya bolşevik hakimiyyətinin rəhbərləri V.Lenin və İ.Stalinin imzaladıqları 13 nümrəli dekretə gürə, Bakı Sovetinin rəhbəri Stepan Şaumyana, onun silahdaşı Kuznetsov adlı birisinə və digərlərinə Bakının və Cənubi Qafqazın sovetləşdirilməsi işi həvalə olundu [25, s.226].

Bu bolşevik nğmayəndələri isə Azərbaycanda dinc yolla bolşevik hakimiyyətinin qurulmasının mğmkğn olmadığını gürğncə silaha və təcavğzə əl atmağa ğstğnlğk verdilər. Ona gürə də milli hakimiyyət tərəfdarı olan Azərbaycan aydınlarına S.Şaumyan bəyan edirdi ki, *"...Sizə Azərbaycan istiqlaliyyəti yerinə bir məzarlıq bəxş edəcəyəm"* [25, s.226].

Belə bir planın həyata kezirilməsi ğzğn dərhal antimilli hərbi dəstələrin formalaşdırılmasına başlandı. Həmin qğvvələr, ilk nüvbədə kezmiş rus hərbi hissə və bülmələri arasından toplanırdı. Gürğlən işlər nəticəsi olaraq, 1918-ci ilin əvvəlində erməni S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin Qırmızı qvardiyasında 3500 nəfərə yaxın silahlı var idi [26, s.95].

Azərbaycan xalqını qan gülğndə boğmaq istəyən S.Şaumyan və onunla həmfikir olan bolşevik-daşnak elementlərinin silahlanması bolşevik Rusiyası tərəfindən maliyyə baxımından ciddi şəkildə dəstəklənirdi. Belə ki, yalnız 1918-ci ilin fevral ayında Rusiyadan Bakı Sovetinə təxminən 31 milyon rubl pul gündərilmişdi. Güstərilən bu kümək nəticəsində 1918-ci ilin martında Bakıdakı bolşevik hərbi qğvvələrinin sayı 6 min nəfərə zatmışdı. Həmin qğvvələrin iki ədəd zirehli qatarı və iki ədəd zirehli avtomobili var idi. Elə həmin vaxtlarda Rusiyanın bolşevik hakimiyyəti Bakı bolşeviklərinə Moskvadan bir silahlı dəstə, 2 ədəd təyyarə və əlavə olaraq 2 ədəd zirehli avtomobil və 5 min ədəd tğfəng gündərilməsini qərara aldı [27, s.95]

Tarixdən bəllidir ki, belə büyğk hərbi qğvvə topladıqdan sonra ermənilər tərəfindən rəhbərlik edilən Bakı Soveti 1918-ci il mart ayının sonunda Bakıda azərbaycanlı əhaliyə qarşı büyğk soyqırımını həyata kezirdi. Bu soyqırımını həyata kezirməkdə bolşevik qğvvələri ilə birlikdə Bakı şəhərində toplanmış olan erməni-daşnak qğvvələri də yaxından iştirak etdilər. 1918-ci ilin mart soyqırımı ərəfəsində Bakıda bolşevik qğvvələrindən əlavə təxminən 4 min nəfərlik erməni-daşnak silahlı dəstələri də var idi.

Bu soyqırımını həyata kezirməkdə məqsəd Bakıda gğclənməkdə olan milli-azadlıq hərəkatını məhv etmək, bu şəhərin Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatının mərkəzinə zevrilməsinə yol verməmək, bğtğnlğkdə Azərbaycan xalqına ağır zərbə vurmaqla Azərbaycanda bolşevik hakimiyyətini bərqərar etmək idi. Zğnki milli azadlıq hərəkatının genişlənməsi bolşevik hakimiyyətinin mühkəmlənməsinə ciddi bir maneə yaradırdı. Bunu Bakı bolşeviklərinin rəhbərlərindən biri olan erməni A.Mikoyan da

etiraf edirdi. O, hələ XX əsrin 20-ci illərində yazırdı ki, *"Bakıda milli şuraların olması və fəaliyyət göstərməsi, qanuni hakimiyyətin bələdiyyələr tərəfindən təmsil edilməsi bolşeviklərin Bakıda möhkəmlənməsini çətinləşdirir"* [6; 26]. Bolşevizmin gğclənməsi ğzğn isə Bakıda milli qğvvələri məhv etmək lazım idi. Bakı şəhəri və Bakı nefti bolşevik hakimiyyəti ğzğn zox büyğk əhəmiyyətə malik idi. Ona gürə də Rusiya bolşevik hakimiyyətinin lideri olan V. Lenin Bakıdakı soyqırımına rəhbərlik edən S.Şaumyana belə yazırdı: *"Bakı bizim üçün hər şeydir və onu müdafiə edib saxlamaq lazımdır"* [27, s.98].

Bolşevik qğvvələri və bolşevik donuna bğrğnmüş olan erməni-daşnak qğvvələri Bakı şəhərində son dərəcə büyğk və dəhşətli qırğınlar türətdilər. Bu qırğınların şahidi olanlardan biri yazırdı ki, *"mən 1918-ci ilin mart ayında daşnakların vəhşiliklərinin, saysız günahsız adamların ...öldürülüb karvansaralarda meyitlərin yandırılmasını öz gözümlə görmüşdüm. Bu, çox faciəli və nifrətəlayiq bir hərəkət idi"*. Bir xarici qonaq isə Bakıda gürdğklərini belə təsvir edirdi: *"Ancaq müsəlmanlar yaşayan məhəllələrə hücum edən ermənilər adamları öldürür, qılıncla parçalayır, süngülərlə dəlik-deşik edir, evləri yandırır, uşaqları yanan evlərə atır, diri-diri yandırırdılar. Üç-dörd günlük südəmər uşaqları süngülərinə taxırdılar. Çuxurların birində bir neçə gün sonra çıxarılan 87 müsəlman cəsədinin qarınları yarılmış, qulaqları, burunları və üzvləri kəsilmişdi. Onlar nə uşaqlara, nə də qocalara rəhm edirlər"* [25, s.227–228].

Bu qırğınların gedişində Bakıda 10–12 min arasında insan vəhşicəsinə qətlə yetirildi [28, s.71]. Bəzi tədqiqatzıların fikrincə, Bakıda soyqırımına məruz qalanların sayı 15 min nəfər idi [29, s.101]. Belə dəhşətli qırğınlar Şamaxı və Quba qəzalarında, Lənkəran bülgəsində də həyata kezirildi. Həmin qırğınlar xğsusi olaraq həmin bülgələrə gündərilmiş erməni-daşnak silahlı dəstələri tərəfindən xğsusi bir amansızlıqla türədildi.

Bakıda mart soyqırımını həyata kezirdikdən sonra bolşeviklərlə erməni daşnaklarının hərbi qğvvələri birləşdirildi. Bakı qırğınlarından dərhal sonra S.Şaumyanın rəhbərlik etdiyi Bakı Sovetinin tabeliyində əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan 18 min nəfərlik silahlı dəstə yaradıldı. Bu silahlı dəstələr 19 atıcı taborda birləşdirildi. Həmin atıcı taborlardan 4 atıcı briqada təşkil edildi. Bu atıcı briqadaların bazasında isə Qırmızı Ordunun 1-ci Qafqaz korpusu yaradıldı. Korpusa rəhbərlik erməni daşnaklarına tapşırıldı. Korpus komandiri vəzifəsinə erməni Qazarov, qərargah rəisi vəzifəsinə isə erməni Avetisov gətirildi [29, s.116]

Bolşevik-daşnak qğvvələrinin məqsədi lazımi gğc toplayaraq Bakıdan Gəncə ğzərinə hğcum etmək, Gəncəyə qədər olan yaşayış məntəqələrindəki əhalini soyqırımına məruz qoymaq, Gəncəni işğal etməklə bu şəhərdəki milli azadlıq hərəkatına son vermək və bğtğn Azərbaycanı bolşevik-daşnak əsarəti altına salmaq idi. Bu məqsədə nail olmaq ğzğn bolşevik-daşnak qğvvələrinin daha da gğcləndirilməsi davam etdirildi. Şahidlərin verdiyi məlumata gürə, bolşevik-daşnak qğvvələrinin Gəncə istiqamətində hğcumu başlamazdan əvvəl bu qğvvələrin birləşdiyi taborların sayı 29-a zatdırıldı. Onların sərəncamında 54 ədəd ğzdğyməlik top, iki atlı eskadronu, istehkam taboru və zirehli avtomobil dəstəsi də var idi [30].

1918-ci il aprel ayının ortalarına yaxın bğtğn bu qğvvələrin Bakı şəhərindən Gəncə istiqamətində hğcumu başladı. Bu sayda olan bolşevik-daşnak qoşunlarının qarşısının alınması ğzğn Azərbaycanın yetərli milli hərbi qğvvəsi yox idi. Yeni yaradılmasına başlanmış milli hərbi qğvvələri isə lazımi səviyyədə təşkilatlanmamışdı. Yaranmış olan bu vəziyyət Azərbaycanın milli qğvvələrində belə bir əminlik yaratdı ki, xalqı bolşevik-daşnak qırğınlarından xilas etmək ğzğn Osmanlı Tğrkiyəsinin yardımına ehtiyac vardır. Ona gürə də yenicə istiqlalını elan etmiş Azərbaycan hükuməti hərbi kümək ğzğn Osmanlı Tğrkiyəsinə mğraciət etməli oldu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan tarixi. VII cilddə. V cild / Məsul redaktorlar: Mahmud İsmayıl və Nigar Maksvel. – Bakı: Elm nəşriyyatı, – 2008. – 133 s.

2. Darabadi, P. XX əsrin əvvəllərində Gğney Qafqaz beynəlxalq geosiyasi mğnasibətlər sistemində / Azərbaycan Xalq Cğmhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu / Redaktorlar: Mehmet Rıhtım, Mehman Sğleymanov. – Bakı: Nurlar nəşriyyatı, – 2008. – s. 23-38.

3. Sğleymanov, M. Azərbaycan Ordusunun tarixi. I cild / M.Sğleymanov. – Bakı: Maarif nəşriyyatı, – 2018. – 736 s.

4. Azərbaycan Birinci Dğnya Mğharibəsi düvrğndə / Elmi redaktor Fərhad Cabbarov. – Bakı: Ziya nəşriyyatı, – 2014. – 208 s.

5. Дулаева, З., Мамедов, М. Баку в годы Первой мировой войны / Azərbaycan Birinci Dğnya Mğharibəsi düvrğndə / Elmi redaktor Fərhad Cabbarov. – Bakı: Ziya nəşriyyatı, – 2014. – с. 32-57

6. Sğleymanov, M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan / M.Sğleymanov. – Bakı: Hərbi nəşriyyat, – 1999. – 440 s.

7. Mehmetzade, M.B. Milli Azerbaycan hareketi / M.B.Mehmetzade. – Ankara: Mars Ticaret ve Sanayi A.Ş., – 1991. – 240 s.

8. Atnur, İ. E. Kafkas İttihad ve Tereqqi partisi ve proqramı // Sosyal Bilimler Dergisi, – 2006. No.15, –s. 39-61.

9. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cğmhuriyyəti / M.Ə.Rəsulzadə. – Bakı: Elm nəşriyyatı, – 1990. – 112 s.

10. Алиева, С. Мусульмане Кавказа в годы Первой мировой войны: отношение к войне, Турции и власти / Россия и Кавказ в Первой мировой войне 1914-1928 гг.: основные военные кампании, геополитические и социокультурные итоги. Сборник тезисов докладов. Ответственный за выпуск И.Алмазов. Назрань, ООО «КЕП», – 2014, – с. 25-38.

11. Fərhadov, Ə. Birinci Dğnya mğharibəsi illərində Azərbaycan-Osmanlı mğnasibətlərinə dair / Azərbaycan Birinci Dğnya Mğharibəsi düvrğndə. Elmi redaktor Fərhad Cabbarov. Bakı: Ziya nəşriyyatı, – 2014. – с. 161-178

12. Война и наши трофеи. Выставка устроенная Обществом ревнителей истории / Ред. ком.: М. Соколовский, И. Божерянов, Л. Дмитриев-Кавказский [и др.]. Петроград, текст М.К.Соколовского и И.Н.Божерянова; О-во попечения о бесприютных детях, – 1914. – 73 с.

13. Azərbaycan Xalq Cğmhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu / Redaktorlar: Mehmet Rıhtım, Mehman Sğleymanov. – Bakı: Nurlar nəşriyyatı, – 2008. – 696 s.

14. Саркисян, Е.К. Пантюркистская и панисламистская агентура Османской империи в Закавказье накануне первой мировой войны // Известия Академии Наук Армянской ССР. Общественные науки, – 1962. № 7, – s. 19-30

15. Ахмедов, С. Татарский конный полк на полях сражений / Azərbaycan Birinci Dğnya Mğharibəsi düvrğndə. Elmi redaktor Fərhad Cabbarov. – Bakı: Ziya nəşriyyatı, – 2014. – s.58-90

16. Gğler, A. Kafkasya – zafer, ihanet ve hğzğn (1918-1920) / A.Gğler. – Ankara: Geleati yayınzılık, – 2021. – 304 s.

17. Yadigarov, E. Osmanlı devleti-Gğney Kafkasiya ilişkileri (1917-1918). Yğksğk lisans tezi. Konya, – 2007. – 103 s.

18. Zolak, M. Almaniyanın Qafqaz siyasəti (1917-1918-ci illər) / Azərbaycan Xalq Cğmhuriyyəti və Qafqaz İslam Orusu. – Bakı: Nurlar nəşriyyatı, – 2008. – s. 135-164.

19. Людендорф, Э. Мои вспоминания о войне 1914-1918 гг. / Э.Людендорф.– Москва: Государственная издательство, – 1924. т.2. – 316 s.

20. Пипия, Г.В. Германский империализм в Закавказье в 1910-1918 гг. / Г.В.Пипия. – Москва: Наука, – 1978. – 223 s.

21. Necefli, G. Alman arşiv belgelerinde kafkas İslam Ordusunun Bakuyu kurtarma uğruna mğcadelesi / 100. Yılında I. Dğnya Savaşı Uluslararası Sempozyumu. Yayına hazırlayanlar: A.Akengin, S.Kozaslan. – Ankara: ĞZ S Basım Ltd. Şti, – 2015. – s. 977-994.

22. Qasımlı, M. Bolşevik Rusiyasının Gğney-Qafqaz siyasəti / Azərbaycan Xalq Cğmhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Redaktorlar: Mehmet Rıhtım, Mehman Sğleymanov. – Bakı: Nurlar nəşriyyatı, – 2008, – s. 93-134.
23. Денстервиль, Л. Британский империализм в Баку и Персии 1917-1918 (воспоминания) / Л.Денстервиль. – Тифлис: Советский Кавказ, – 1925. – 281 s.
24. Sğleymanov, M. Azərbaycan Xalq Cğmhuriyyətinin hərb tarixi / M.Sğleymanov. – Tehran: Firuzan nəşriyyatı, – 2014. c 1. – 760 s.
25. Baykara, H. Azərbaycan istiqlal mğbarizəsi tarixi. – Bakı: Azərnəşr, – 1992. – 276 s.
26. Кочарли, Т. Исторический поворот в судьбах Азербайджанского народа / Т.Кочарли. – Баку, Азербайджанское государственное изд-во, – 1980. – 272 s.
27. Şahgəldiyev, H. Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qələbəsində rus xalqının küməyi / H.Şahgəldiyev. – Bakı: Azərnəşr, – 1960. – 208 s.
28. Azərbaycan Cğmhuriyyəti (1918-1920) / məsul redaktor N.Ağamalıyeva. – Bakı: Elm nəşriyyatı, – 1998. – 336 s.
29. Abışov, V.Ş. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər) / V.Ş.Abışov. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 163 s.
30. Корганов, Г. Участие армян в мировой войне на Кавказском фронте (1914–1918). Глава XXIV. Борьба за город и район Баку: [Электронный ресурс]. URL: http://russia-armenia.info/node/10296.

Аннотация
Военно-политические условия, обусловившие создание кавказской Исламской Армии
Бахтияр Эрсой

Создание Кавказской Исламской Армии занимает важное место в истории независимости и государственности азербайджанского народа. Его создание обусловилось исторической необходимостью. Так как крах царской России, образовало сначала Временное правительство, а затем с приходом к власти Большевиков не только возродилось национально-освободительное движение на Южном Кавказе, но и дал сильный толчок к активизации агрессивных сил. Основы этих агрессивных сил составляли большевистско-дашнакские отряды. Эти силы с целью достижения своих политических и националистических амбиций совершили массовый геноцид против азербайджанского населения на территории Азербайджана. Проанализировав сложившуюся ситуацию, лидеры и активисты азербайджанского национально-освободительного движения решили запросить военную помощь у Османской Империи. Именно с помощью Турции можно была спасти азербайджанский народ от реальной опасности. В результате чего была сформирована Кавказская Исламская Армия.
Ключевые слова: Национально-освободительное движение, Национальные вооруженные силы, геноцид, Бакинская нефть, Кавказская Исламская Армия.

Abstract
The military-political conditions that led to the creation of Caucasian Islamic Army
Bahtiyar Ersoy

The creation of the Caucasian Islamic Army occupies an important place in the history of the independence and statehood of the Azerbaijani people. Its creation was determined by historical necessity. Since the collapse of tsarist Russia, first the Provisional Government was formed, and then, with the coming of the Bolsheviks to power, not only the national liberation movement in the South Caucasus was revived, but also gave a strong impetus to the activation of aggressive forces.

Bolshevik-Dashnak forces stood in front of those aggressive forces. These forces, in order to achieve their political and nationalist ambitions, committed mass genocide against the Azerbaijani population in the territory of Azerbaijan. After analyzing the current situation, the leaders and activists of the Azerbaijani national liberation movement decided to request military assistance from the Ottoman Empire. Only in this case could it save the Azerbaijani people from real dangers. As a result, the Caucasus Islamic Army was formed.

Keywords: National Liberation Movement, National Armed Forces, genocide, Baku Oil, Caucasian Islamic Army.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 12.05.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 01.06.2022
Çapa qəbul edilmişdir: 14.06.2022

Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər – National Security and Military Sciences
№2 (8)/2022, səh. 30-36
HƏRBİ-NƏZƏRİ ELMLƏR ***MILITARY THEORETICAL SCIENCES***

UOT 378

KURSANTLARDA LİDERLİK KEYFİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASINDA TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ ROLU

general-mayor Hikmət Həsənov
polkovnik Rəşad Tahirov
Müdafiə Nazirliyinin Milli Müdafiə Universiteti
E-mail: rashad_tahirov1975@yahoo.com

Xülasə. Ali Hərbi təhsil mğəssisəsinin tədris prosesində istifadə edilən təlim texnologiyaları kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılması prosesinə əhəmiyyətli təsir güstərir. Zğnki bu təhsil mğəssisəsində kursantlar vaxtlarının xeyli hissəsini tədris məşğələlində kezirirlər. Bu məşğələlər kursanta lider şəxsiyyət kimi formalaşması ğzğn lazım olan bilik, bacarıq və vərdişlər qazandırır, həmzinin təfəkkğrğnğ inkişaf etdirmək və üzğnğgerzəkləşdirməsi ğzğn şərait yaradır. Məhz bu səbəbdən hərbi məktəbdə liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılması prosesində təlim texnologiyalarına xğsusi yer verilir. Məqalədə təlimin mahiyyəti azıqlanaraq ənənəvi və fəal təlim texnologiyalarının xğsusiyyətləri təhlil edilir və liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında onların rolu güstərilir.

Açar sözlər: təlim, texnologiya, liderlik, lider, ənənəvi, fəal, taksonomiya, idrak, məntiqi, tənqidi təfəkkğr.

Giriş

İnsanın şəxsiyyət kimi formalaşmasına irsiyyət, ətraf mğhit və təlim kimi amillər təsir güstərir. Sonuncu şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafının, bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnməsinin, eləcə də həyatda üzğnğ dərk etməsinin təminatzısı rolunda zıxış edir. Təlim, insanın şəxsiyyət kimi hərtərəfli formalaşması, onun şəxsi həyatda və kollektivdə üzgğvənli və səriştəli olması ğzğn zox ünəmlidir. Bu səbəbdən həyat və iş fəaliyyətində insana uğur qazandıran əsas keyfiyyətlər (xğsusilə, liderliklə bağlı olanlar) təlim-tərbiyə prosesində formalaşır. Araşdırmalar güstərir ki, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı, o cğmlədən onda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşması ğzğn ən əlverişli şərait ali təhsil mğəssisələrində müvcuddur. Belə ki, insan həyatda sezəcəyi peşə və idarəzilik fəaliyyətində qazanacağı uğurlar ğzğn zəruri olan bilik, bacarıq və təcrğbəni, məhz ali təhsil mğəssisələrində əldə edir. Burada təhsil alan tələbələrin yaşı və təhsil səviyyəsi onlarda liderlik keyfiyyətləri də daxil olmaqla, bir zox keyfiyyətlərin formalaşmasına əlverişli şərait yaradır. Bundan başqa, ali təhsil mğəssisəsinin təlim imkanları, dərslərin məzmunu və xarakteri təhsilalanların potensialından geniş istifadə etməyə imkan verir. Məhz bu səbəbdən hərbi məktəbdə kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılması prosesində təlimin rolu əvəzsizdir.

Əsas anlayışlar

Novosyolovaya gürə, təlim, üyrənənin maariflənməsi, tərbiyəsi və inkişafına yünəlmiş, üncədən nəzərdə tutulmuş məqsədyünlğ fəaliyyət və təsiretmə prosesidir [1]. Kris Obisi isə təlimi nəzəri bilik, qabiliyyət, bacarıq və vərdişlərin ardıcıl olaraq üyrənilmə prosesi kimi təfsir etmişdir [2, s.82]. Təlim prosesində qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunması və effektiv nəticənin əldə edilməsi təlim texnologiyalarının dğzgğn sezilib tətbiq edilməsi ilə sıx bağlıdır. A.M.Nəzərova gürə, təlim texnologiyası bilik, bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq ğzğn əməliyyatlar kompleksidir [3, s.18]. Mğasir pedaqogikada istifadə edilən təlim texnologiyaları anlayışına aid zoxlu sayda yanaşma müvcuddur. İsmət Məmmədova və Gğnay Həsənovaya istinadən bu texnologiyalar iki qrupa bülğnğr [4, s.20–21]: ənənəvi və fəal təlim.

Ənənəvi təlim – mğəyyən müvzu ğzrə biliyin formalaşdırılması ğzğn mğəllim tərəfindən təyin

edilmiş vaxt zərzivəsində zəruri olan məlumatların, əsasən, izahedici-illğstrativ metodla tələbəyə ütğrğlməsidir. Bu prosesdə mğəllim və tələbə arasında qarşılıqlı əlaqə zəifdir, əsas aktiv sima mğəllimdir, tələbələr isə zox vaxt passiv müvqedə qalır. Belə ki, mğəllim imkanlarından istifadə edərək müvzunun məzmununu tələbələrə zatdırır, izah edir, sualları cavablandırır və dərsin gedişini idarə edir. Dərs vaxtı tələbələr mğəllimin diktəsinə tabe olur, onu dinləyir, yeni məlumatlarla tanış olur, tapşırıq alır və sual verir. Burada tələbənin fəaliyyəti zox vaxt reproduktiv xarakter daşıyır. Tyuqayevaya görə, reproduktiv metod onunla xarakterizə edilir ki, tələbə yalnız yazır, informasiyanı, bilikləri alır, onu qəbul edir, başa düşür, yadda saxlayır və təcrğbədə tətbiq edərək praktiki vərdiş qazanır [5, s.371].

Fəal təlimdə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı və onun düşünmə qabiliyyətinin formalaşması əsas gütğrğlğr. Bu səbəbdən fəal təlim daha zox şəxsiyyətyünğmlğ – inkişafetdiricidir. Burada istifadə edilən metodlar bir sıra xğsusiyyətləri ilə ənənəvi təlimdən fərqlənir: tələbələrin əksəriyyətinin təlim prosesində aktiv iştirak etməsi, mğəllim tərəfindən problemli şəraitin yaradılması, mğəllim–tələbə əməkdaşlığının və tələbənin fəal tədqiqatzı müvqeyinin stimullaşdırılması, biliklərin şagirdlər tərəfindən mğstəqil əldə edilməsi. Qabışeyevaya görə, ənənəvi təlimin mğəllim–dərslik–təhsilalan paradiqması əvəzinə innovativ təlimdə yeni (innovativ) təhsilalan–dərslik–mğəllim yanaşması istifadə edilir [6, s. 7]. Bu yanaşma həm dərslərin daha maraqlı kezməsinə, həm də tələbədə dərindən düşünmə və nəticə zıxara bilmə qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına imkan yaradır. Məmmədovaya istinadən fəal təlim texnologiyalarının ğstğn cəhətlərini prof. Ə.Ə.Ağayev belə güstərir: – “*...dərs tam fəallıq şəraitində keçir, təkcə müəllim deyil, şagirdlər də yaradıcılıq axtarışında olurlar, müstəqil düşüncə tərzi formalaşır, təşəbbüskarlıq, yeniliyə meyillilik güclənir”* [7].

Hesab edirik ki, liderlik ğzğn zəruri olan intellektual keyfiyyətlərin formalaşdırılmasında həm ənənəvi, həm də fəal təlim metodlarına mğraciət edilməsi məqsədəuyğundur. Zğnki onların birgə tətbiqi “Blum taksonomiyası”na uyğundur və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə mərhələli şəkildə nail olunmasına imkan verir. Benjamin Blumğn başçılıq etdiyi Zikaqo Universitetinin alimləri tərəfindən 1956-cı ildə işlənib hazırlanan, sonradan 2001-ci ildə təkmilləşdirilmiş bu taksonomiya (yunanca taxus – “qayda” ilə yerləşmə, “romos” – “qanun” deməkdir) təlim məqsədləri sistemidir. Blum taksonomiyası mğasir düvrdə də üz aktuallığını itirməyib və təlim məqsədlərinin təyin edilməsində ən effektiv vasitə hesab edilir. Süzğgedən taksonomiyaya əsasən təhsil bir nezə mərhələdən, səviyyədən ibarət olan mğrəkkəb bir prosesidir. Burada təhsilalanlarda təfəkkğrğn, dərketmənin, məntiqi və tənqidi düşüncənin mərhələli və ardıcıl şəkildə inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulur. Syed İrfan və Şelina Bhamaniyə görə, Blum taksonomiyasında təlim sisteminin əsas məqsədi təhsilalanların mənimsədikləri məlumatların real kontekstdə tətbiq edə bilən bilik, qabiliyyət və bacarıqlara dönüşdürülməsidir [8, s.290].

Blum taksonomiyası tədris prosesini metodik planlaşdırmağa və nəticəsini ülzərək təhsil məqsədlərini dğzgğn təyin etməyə imkan verir. Burada təlim məqsədlərinin sistemi asandan zətinə, sadədən mğrəkkəbə prinsipinə əsasən, mərhələlərlə qurulmuşdur. Təhsil prosesi həm mğəllimə təlimi dğzgğn qurmağa, planlaşdırmağa və istiqamətləndirməyə, həm də tələbənin təfəkkğrğnğn produktiv inkişafına və praktik tətbiqi vərdişləri qazanmasına imkan verir. Enamul Hoqueyə istinadən Blum taksonomiyasında təhsil məqsədləri ğz səviyyəyə bülğnğr: idrak, emosional (affektiv) və psixomotor [9, s.45].

Blum taksonomiyasının səviyyələri

İdrak sahəsi Blum taksonomiyasının ilk və ən vacib mərhələsidir. Zğnki təhsilalanın bu sahədə əldə etdiyi, mənimsədiyi və üyrəndiyi biliklər taksonomiyanın nüvbəti mərhələlərində güstərilən məqsədlərə nail olmaq ğzğn ilkin şərait yaradır. Mary Forehanda görə, idrak sahəsi biliyin mənimsəməsi ilə əlaqədardır və altı mərhələdən ibarətdir: üyrənmə, qavrama, tətbiq, təhlil, sintez və qiymətləndirmə [10, s.3].

Üyrənmə idrak səviyyəsinin birinci mərhələsidir və konkret məlumatların (tarix, fakt, rəqəm, hadisə, termin, teorem, nəzəriyyə və s.) mənimsənilməsi, təkrarlanması, qeyd edilməsi, əzbərlənməsi,

xatırlanması, eləcə də əsas tərif və baza biliklərin üyrənilməsi kimi fəaliyyətləri ehtiva edir. Bu mərhələdə tələbə bilikləri mənimsəməklə yanaşı, fəaliyyət obyekti haqqında ğmumi anlayış əldə edir və bununla da onun idraki keyfiyyətləri formalaşır.

Qavrama mərhələsində verilən biliklərin başa düşülməsi və dərk edilməsi reallaşır. Bu mərhələnin məqsədi, tələbəyə təqdim edilən dərs materialını üz süzləri ilə ifadə etməyi, fakt və hadisələrin səbəb-nəticə əlaqələrini, qanunauyğunluqlarını aşkar etməyi, hadisələrin gələcək inkişafı ilə bağlı məntiqli fikirlər süyləməyi, eləcə də məlumatları ğmumiləşdirməyi üyrətməkdir.

Tətbiq mərhələsində tələbə mənimsədiyi bilikləri yeni və konkret şəraitdə tətbiq etməyi üyrənir. Bu məqsədlə o, üyrəndiyi qayda, dğstur və qanunları mğxtəlif praktiki məsələlərin həllində istifadə edir.

Təhliletmə mərhələsinin məqsədi, tələbələrin məntiqi təfəkkğrğnğn inkişaf etdirilməsidir. Onlar burada təsəvvğr, təxəyyğl və mğhakimə qabiliyyətlərindən istifadə edərək məlumatları təhlil edir. Təhliletmə nəticəsində tələbələr irihəcmli materialı sadə hissələrə ayırmağı, hər hissəni ayrıca araşdırmağı, onlar arasındakı əlaqəni mğəyyənləşdirməyi, fakt və fərziyyəni ayırd etməyi, bunun nəticəsində dğzgğn qərar qəbul etməyi üyrənirlər.

Sintez mərhələsi yaradıcı təfəkkğrğn inkişafı ilə əlaqədardır. Bura yeni ideyaların yaranması ğzğn kühnə ideyalardan istifadə, mğəyyən meyarlar ğzrə fikirlərin, hipotezlərin, alternativ həllərin generasiya edilməsi aiddir. Tələbə verilmiş faktları və mənimsədiyi tədris proqramını ğmumiləşdirərək bir nezə sahə ğzrə bilikləri əlaqələndirir, nəticədə, yeni fikir, metod və fəaliyyət planı yaradır.

Qiymətləndirmə idrak səviyyəsinin son mərhələsidir. Bu mərhələdə tələbələrdən təqdim olunan material və ya metodlar barədə fikir və mğnasibət bildirmələri istənilir. Bunun nəticəsində tələbənin mğhakimə qabiliyyəti inkişaf edir. Bu mərhələnin məqsədi, tələbəyə məsələnin məntiqi strukturunu üyrətməkdir.

Blum taksonomiyasının nüvbəti iki səviyyəsi affektiv və psixomotor üyrənmədir. Affektiv üyrənmə emosional sahədə tələbənin hislərinə təsiretməni nəzərdə tutur. Bu səviyyənin məqsədi tələbədə təhsilə, üyrənməyə həvəs, motivasiya və istək yaratmaqla, onun təlimdə fəal iştirak etməsini, ətrafdakılarla ğnsiyyət qura bilməsini, başqalarının fikirlərinə hürmətlə yanaşmasını təmin etməkdir.

Psixomotor üyrənmə tələbənin praktiki bacarıq və vərdişlərinin formalaşması, həmzinin fiziki inkişafı ilə əlaqədardır. Burada tələbə auditoriyada üyrəndiyi nəzəri bilikləri gğndəlik həyatda və peşə fəaliyyətində praktiki olaraq tətbiq etməyi üyrənir.

Beləliklə, Blum taksonomiyasında nəzərdə tutulan təlim məqsədlərinin gerzəkləşməsi effektiv liderlik ğzğn zəruri olan intellektual və sosial keyfiyyətlərin formalaşmasına mğsbət təsir edir. Bu səbəbdən kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşması prosesində adızəkilən taksonomiyanın tətbiqi məqsədəuyğundur. Bu prosesdə qarşıya qoyulmuş məqsədlərə Blum taksonomiyasına uyğun olaraq, mərhələli şəkildə nail olunur və nəticə təlim texnologiyalarının dğzgğn sezilib tətbiq edilməsi ilə sıx bağlıdır.

Liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında ənənəvi və fəal təlim

Səmərəlilik baxımından istifadə edilən təlim texnologiyası şəraitə, təhsilalanların tərkibinə və müvcud şəraitə gürə tətbiq edilir. Hesab edirik ki, ali təhsil mğəssisələrində, o cğmlədən ali hərbi məktəbdə təlim texnologiyaları peşə və şəxsiyyətyünğmlğ olmalı, tələbələrdə daxili potensialın ğzə zıxarılmasına, mğstəqil şəkildə bilik və bacarıq əldə etməsinə stimul yaratmalıdır. İstifadə edilən təlim texnologiyaları elə sezilməlidir ki, onlar kursanta bilik və praktiki vərdiş qazandırmaqla yanaşı, onda liderlik ğzğn zəruri olan məntiqi, tənqidi və yaradıcı düşüncəni, kommunikativ və təşkilatzılıq bacarıqlarını inkişaf etdirməyə, həmzinin üzğnğgerzəkləşdirməyə imkan versin. Məhz ənənəvi və fəal təlimin auditoriyada və ya auditoriyadankənar məqsədəuyğun və birgə tətbiqi kursantlara liderlik keyfiyyətlərinin uğurla formalaşdırılmasına şərait yaradır.

Qeyd edilməlidir ki, mğasir tələblərə cavab verməsi, tələbələr tərəfindən müvzunun yaxşı qavranılması, habelə onun lider kimi hərtərəfli formalaşması baxımından passiv təlim metodlarına

əsaslanmış ənənəvi təlim texnologiyaları bir zox mğtəxəssislər tərəfindən qənaətbəxş hesab edilmir. Belə ki, bu texnologiya vasitəsilə daha zox real tələbatlardan kənar olan və tez unudulan ənənəvi sxem və prinsiplərə əsaslanan hazır biliklər verilir. Bu da tələbə və ya kursantın dərketmə fəallığını aşağı salaraq, onda liderlik ğzğn zəruri olan məntiqi və tənqidi təfəkkğrğn, mğstəqil zalışma və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına mane olur. Lakin ənənəvi təlimin mğəyyən üyrədici imkanları da vardır ki, gğnğmğzdə hələ də geniş şəkildə tətbiq edilir. Digər tərəfdən tələbənin dərsdə fəallığını artıran yeni yanaşmaların istifadəsi təlimin səmərəliliyini və keyfiyyətini artırır. Mğhazirə və seminarın dialoq-diskussiya formasında aparılmasını, yaxud problem ğzərində qurulmasını yeni yanaşmalara nğmunə kimi güstərmək olar.

Beləliklə, biliyin mənimsənilməsi baxımdan mğəyyən qğsurların olmasına baxmayaraq, ənənəvi təlim texnologiyaları mğasir tədris prosesində geniş istifadə edilir. Niqmatov və Şakirovaya gürə ənənəvi texnologiyalara əsaslanmış təlimin mğsbət cəhətləri zoxdur [11, s.5]. Empirik araşdırma nəticəsində mğəyyənləşdirilən mğsbət cəhətlər bunlardır: təyin edilmiş vaxt ərzində nisbətən iri-həcmli materialların auditoriyaya zatdırılması imkanı; biliklərin verilməsində sistemli yanaşma; peşəyə aid baza biliklərin mühkəmləndirilməsi və təcrğbə ilə əlaqələndirilməsi; mğsbət motivasiyanın yaradılması, habelə nitq mədəniyyəti və idrak səviyyəsinin inkişaf etdirilməsi. İdrak səviyyəsinin inkişafı isə Blum taksonomiyasının ilkin mərhələsində (idrak sahəsi) qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nailolmaya imkan verir. Belə ki, ənənəvi təlim texnologiyalarının əsas üyrədici funksiyasına uyğun olaraq, kursantlara mğəyyən vaxt ərzində yeni biliklər verilir. Bilik isə tələbənin sonrakı qavrama, tətbiq, təhlil, sintez və qiymətləndirmədə bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişafı ğzğn zəruridir. Biliklərin mənimsənilmə prosesində tələbənin dğnyagörüşü, zehni qabiliyyətləri, idrak motivləri, praktiki vərdişləri, dinləmək və mğhakimə yğrğtmək bacarığı, həmzinin diqqəti və yaddaşı inkişaf edir. Məhz bu keyfiyyətlərin qazanılması şəxsin lider kimi formalaşmasına zəmin yaradır. Bu səbəbdən kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında ənənəvi təlim texnologiyalarının mğxtəlif formalarının istifadəsi məqsədəuyğundur.

Hərbi məktəbdə ən zox istifadə edilən ənənəvi təlim texnologiyalarının formaları: mğhazirə, seminar, praktiki məşğələ, təcrğbə və sərbəst işdir.

Təhlillər güstərir ki, təhsil prosesində kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin uğurla formalaşdırılması ənənəvi təlimlə yanaşı, yeni, qeyri-standart fəal (innovativ) təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə mğmkğndğr. Hərbi məktəbdə innovativ texnologiyaların tətbiqi kursantın idrak mğstəqilliyini, fikri fəallığını, yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir və şəxsi potensialını tam istifadə etməyə imkan verir. Bu texnologiyalar kursantı mğstəqil olaraq biliklərin əldə edilməsi prosesinə cəlb edərək, onun dərsdə fəallığını artırır, təfəkkğrğnğ stimullaşdırır, eləcə də onda üyrənməyə həvəs və motivasiya yaradır. Bu nüqteyi-nəzərdən fəal təlim texnologiyaları hərbi məktəbin təhsil prosesinin modernləşdirilməsi və effektivliyinin artırılmasında, bununla da kursantın lider kimi formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Fəal təlimin aşağıda güstərilən səciyyəvi xğsusiyyətləri kursantın lider kimi formalaşması ğzğn əlverişlidir:

– təlim prosesində tələbələrin maksimum iştirakı və aktiv olmaları;
– qarşılıqlı əməkdaşlıq ğzərində qurulmuş tələbə-mğəllim mğnasibəti;
– dərsdə problemli məsələlərin yaradılması;
– məşğələlərin, əsasən, qrup zalışmaları formasında və kooperativ aparılması;
– biliklərin mğstəqil əldə edilməsi ğzğn şəraitin yaradılması;
– tələbənin tədqiqat fəaliyyətinə cəlb edilməsi;
– dərsin dialoq-diskussiya formasında kezirilməsi;
– dərs vaxtı psixoloji gərginliyin az olması.

Yuxarıda qeyd olunan xğsusiyyətlər məntiqi, tənqidi və yaradıcı düşünmənin formalaşmasına, üzğnğinkişaf və üzğnğtəkmilləşdirmə ğzğn motivasiyanın yaranmasına mğsbət təsir güstərir. Bundan başqa, kursantın üz fikrini mğdafiəetmə, əməkdaşlıqetmə, effektiv ğnsiyyətqurma, dəyişən şəraitə zevik uyğunlaşma, sərbəst qərar qəbuletmə və təsirlərə tənqidi yanaşma kimi bacarıq və

qabiliyyətlərini inkişaf etdirir.

Dərsdə tələbələrin fəallıq dərəcəsinə gürə fəal təlim metodları aktiv və interaktiv olur. Aktiv metodda tələbə ilə mğəllim, interaktivdə isə həm tələbə ilə mğəllim, həm də tələbələr üz aralarında sıx qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Digər cəhətlərinə gürə, aktiv və interaktiv metodlar eynidir. Hər iki metodda hazır biliklər verilmir, kezirilən dərs dialoq-diskussiya formasında aparılaraq tələbələri mğzakirəyə, bilikləri mğstəqil əldə etməyə və tədqiqatzılığa süvq edir. Zerkasovaya gürə, bu metodlar mğzakirə və əməkdaşlıq ğzərində qurulur [12, s.8]. Belə ki, dərs vaxtı yaradılan problemin həlli, təlim prosesində iştirak edən bğtğn subyektlərin bərabər şəkildə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmasını, fikir və bilik mğbadiləsi aparmasını, habelə qoyulmuş tapşırıqları birlikdə mğzakirə etməsini tələb edir. Bu xğsusiyyətlərinə gürə, hər iki metod tələbənin təfəkkğrğnğ, tədqiqatzılıq, təhlil, qərar qəbuletmə və yaradıcılıq qabiliyyətlərini, eləcə də emosional intellektini xeyli inkişaf etdirir. Bundan başqa tələbənin qazandığı bilikləri real həyat şəraitinə tətbiq etməsi, ona peşəyüнğmlğ bacarıq və vərdişlər qazandırır.

İnnovativ təlim texnologiyaları tələbənin yeni biliklərə yiyələnməsi və onların mühkəmləndirilməsində də vacib rol oynayır. Belə ki, dərsdə psixoloji rahatlığın yaratdığı səmimi mğhit, ən zəif və utancaq tələbələri belə mğzakirəyə qoşulmağa süvq edir. Digər tərəfdən biliyin əldə edilməsi prosesində tələbənin üzğnğn iştirak etməsi müvzunun başa düşülməsini və yaddaşda saxlanılmasını asanlaşdırır.

Ğmumi olaraq, fəal təlim texnologiyaları aşağıda güstərilən inkişafetdirici xğsusiyyətlərə malikdir:

– tələbədə üyrənməyə stimul və motivasiya yaradır;
– müvzunun dərindən mənimsənilməsinə imkan verir;
– məntiqi və tənqidi təfəkkğrğ inkişaf etdirir;
– başqalarının fikirlərinə hürmətlə yanaşmağı üyrədir;
– təhliletmə bacarığını formalaşdırır;
– əməkdaşlıq etməyə və birgə zalışmaya şərait yaradır;
– kommunikativ və peşəyüнğmlğ bacarıq və vərdişlər qazandırır.

Nəticə

Beləliklə, təlim texnologiyalarının liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılması prosesindəki rolu haqqında verilmiş məlumatları ğmumiləşdirsək, aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

– kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında ənənəvi və innovativ təlim texnologiyaları birgə, ardıcıl, məqsədəuyğun və dğzgğn istifadə edildikdə mğsbət nəticələr əldə edilir;

– kursantlara biliyin verilməsi ilə yanaşı, onlarda praktiki bacarıq və vərdişlərin, məntiqi və tənqidi təfəkkğrğn, sərbəst qərar qəbuletmə, fikrini dğzgğn ifadəetmə və istənilən şəraitə uyğunlaşma kimi bacarıq və qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsi vacibdir;

– təlim prosesində elə tapşırıqlar verilməlidir ki, onlar kursantı bilikləri mğstəqil əldə etməyə, tədqiqat aparmağa, ğnsiyyət qurmağa, əməkdaşlıq etməyə, üz imkanlarını, başqalarının hiss və davranışlarını təhlil etməyə, məntiqi və tənqidi düşünməyə süvq etsin;

– kursantlarda liderlik keyfiyyətlərinin formalaşdırılması prosesində fəal təlim texnologiyalarına ğstğnlğk verilməlidir, zğnki onlar kursanta hərbi xidmətə xas olan mğrəkkəb və zətin vəziyyətlərdən zıxış yolunun tapılması ğzğn səriştə qazandırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Новоселова, Ю. А. Методы Обучения В Вузе: [Электронный ресурс] / Уральский государственный аграрный университет. Урал: Февраль 24, 2021. URL: https://www.usaca.ru/uploads/article/attachment.pdf;

2. Obisi, C. Employee Training and Development in Nigerian Organisations: Some

observations and agenda for research // Australian Journal of Business and Management Research, – 2011. № 9, – p. 82-91.

3. Nəzərov, A.M. Mğasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. / A.M.Nəzərov. – Bakı: ADPU-nəşriyyatı, – 2012. – 103 s.

4. Məmmədova, İ., Həsənova, G. Ənənəvi və interaktiv təlim metodları – ğstğnlğklər və zatışmazlıqlar: mğqayisəli təhlil // Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, – 2019. 229(4), – s. 19-28.

5. Тюгаева, Н.А. Методы обучения и психолого-педагогические технологии сущность, тенденции развития // Человек: преступление и наказание, – 2019. № 3, – с. 366-379.

6. Габышева, Т.П. Применение личностно ориентированных технологий в обучении выпускников учреждений среднего профессионального образования в вузе: [Электронный ресурс] / Современные проблемы науки и образования, №3, – Май 20, 2019. URL: http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=28816.

7. Məmmədova, V. Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində mğasir təlim texnologiyalarından istifadə: [Elektron resurs] / Azərbaycan mğəllimi. Pedaqoji yazılar. – Aprel 13, 2019. URL: http://www.muallim.edu.az/news.php?id=5148.

8. Syed, I.H., Bhamani, S. Bloom's Taxonomy (Cognitive Domain) in Higher Education Settings: Reflection Brief //Journal of Education and Educational Development, – 2016. 3(2), – p. 288-300.

9. Hoque, E. Three domains of learning: Cognitive, affective and psychomotor // The journal of EFL education and research (JEFLER), - 2016, 2(2), – p. 45-52.

10. Forehand, M. Bloom's taxonomy: [Electronic resource] / Emerging perspectives on learning, teaching and technology. – April 19, 2010. URL: https://www.projects.coe.uga.edu/epltt/index.php?title=Bloom%27_Taxonomy.

11. Нигматов, З.Г. Теория и технологии обучения в высшей школе: Курс лекций / З.Г.Нигматов, Л.Р.Шакирова. – Казань: Казанский Федеральный Университет, – 2012. – 357 с.

12. Черкасова, О.А., Черкасова, С.А. Образовательные технологии в естественнонаучных направлениях // Вестник науки и образования, – 2016. 20(8), – с. 7-9.

Аннотация

Роль педагогических технологий в формировании лидерских качеств курсантов

Хикмет Гасанов, Рашад Тахиров

Педагогические технологии, применяемые в учебном процессе высшего военного образования, играют важную роль в формировании у курсантов лидерских качеств. Потому что в этом учебном заведении курсанты большую часть времени проводят на занятиях. На этих занятиях обучаемый получает знания, приобретает навыки и привычки, развивается мышление, а также создаётся условия для самореализации необходимые для развития лидерства. Именно поэтому технологии обучения отводится особое место в процессе формирования лидерских качеств в военном училище. В статье уточняется сущность обучения, анализируются особенности традиционных и активных технологий и показывается их роль в формировании лидерских качеств.

Ключевые слова: обучение, технология, лидерство, лидер, традиционный, активный, таксономия, познание, логика, критическое мышление.

Abstract

The role of pedagogical technologies in formation of leadership skills of cadets

Hikmat Hasanov, Rashad Tahirov

Pedagogical technologies used in the educational process of higher military institutions play an important role in the formation of leadership qualities in cadets. Because in this institution, cadets spend most of their time in training. During this training, the cadets receives knowledge, improve critical thinking capability, acquires skills and habits, also created conditions for self-realization necessary for leadership development. That is why pedagogical technologies is given a special place in the process of forming leadership qualities in a military school. The article clarifies the essence of learning, analyzes the features of traditional and active learning technologies and shows their role in the formation of leadership qualities.

Keywords: learning, technology, leadership, leader, traditional, active, taxonomy, cognition, logic, critical thinking.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 21.03.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 01.04.2022
Çapa qəbul edilmişdir: 18.04.2022

Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər – National Security and Military Sciences
№2 (8)/2022, səh. 37-47
HƏRBİ-XÜSUSİ ELMLƏR ***MILITARY SPECIAL SCIENCES***

UOT 930

CÜMHURİYYƏT ORDUSUNDA MİLLİ KADR SİYASƏTİNİN TƏHLİLİ

polkovnik Atamalı Şahbazov
Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
E-mail: atamsh72@yahoo.com

Xülasə. Məqalədə Cğmhuriyyət Ordusunun əməliyyat-taktiki və əməliyyat-strateji səviyyədə milli kadrlarla təmin edilməsi sahəsində Azərbaycan hükumətinin və Hərbi Nazirliyin apardığı siyasət, onların əməli fəaliyyəti ilkin mənbələr əsasında ətraflı təhlil edilir, Ordunun kadr ehtiyatlarının tərkibi və inkişaf dinamikası güstərilir.
Açar sözlər: zabit kadrları, hərbi məmurlar, əməliyyat-taktiki səviyyə, əməliyyat-strateji səviyyə, Cğmhuriyyət Hərbi Nazirliyi.

Giriş

Ordu quruculuğu sahəsində Azərbaycan hükumətinin və Hərbi Nazirliyin apardığı siyasətin mğhğm istiqamətlərindən biri milli kadrların və hərbi məmurların say ğstğnlğyğnə nail olunması idi. Bu məsələ ordunun milli əsaslar ğzərində qurulması ğzğn mğhğm əhəmiyyət kəsb edirdi. Milli zabit kadrlarının mövcudluğu ordu daxilində hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsinin gğcləndirilməsi baxımından da vacib idi. Onların varlığı orduda milli ruhun gğcləndirilməsinin əsas mənbələrindən biri ola bilərdi. Zar Rusiyası düvrğndə azərbaycanlıların hərbi xidmətə cəlb edilməsində mğəyyən məhdudiyyətlərin olması Cğmhuriyyət ordusu quruculuğu zamanı üzğnğ nğmayiş etdirdi. Milli kadrlar olmadan milli ordunun yaradılması kifayət qədər mğrəkkəb bir məsələ idi. Məhz bu səbəbdən 1918-ci ilin noyabr ayında fəaliyyəti bərpa edilən Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi ordunun qısa mğddət ərzində milli zabit kadrları ilə komplektləşdirilməsi məqsədilə həm əməliyyat-taktiki, həm də əməliyyat-strateji səviyyədə konkret proqramlar həyata kezirməyə başladı.

Cümhuriyyət ordusunun kadr ehtiyatlarının təhlili və inkişaf dinamikası

Cğmhuriyyət Hərbi Nazirliyi fəaliyyətinin ilk aylarında ordunun həm əməliyyat-strateji, həm də əməliyyat-taktiki səviyyədə milli kadrlarla təminatının nizama salınması ğzğn xidmətdə olan zabit kadrlarının milli mənsubiyyəti, xidmət təcrğbələri və bacarıqlarının mğəyyən edilməsi işinə başladı. Bu zaman Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi təklif və tələbatın bir-birini qarşılaması ğzğn mövcud resursların keyfiyyətinə ünəm verdi. Plana əsasən ordunun birlik və birləşmələrinin formalaşdırılmasının sğrətləndirilməsi, eyni zamanda düyüş və mənəvi-psixoloji hazırlığının təşkili ğzğn əməliyyat-taktiki səviyyədə zabit kadrlarının komplektləşdirilməsi lazım idi. Belə ki, əməliyyat-taktiki səviyyədə xidmət edəcək zabit kadrları birlik və birləşmələrinin formalaşdırılmasında, bülmələrin düyüş və mənəvi-psixoloji hazırlığının təşkilində ünəmli rol oynayırdı. Cədvəl 1-dən də gürğndğyğ kimi, 1918-ci ilin dekabr ayında orduda azərbaycanlı general və zabitlər, yalnız 196 nəfərdən ibarət idi. Bunlardan 4 nəfəri ali zabit hərbi rğtbəli (generallar), 22 nəfəri isə baş zabit hərbi rğtbəli (əməliyyat-strateji səviyyəli) idi.

Əməliyyat taktiki səviyyədə vəzifələri tutmalı olan kizik zabit heyətinə aid kadrlar 178 nəfər təşkil edirdi ki, onlardan 156 nəfəri 1918-ci ilin oktyabr ayında Gəncə Praporşiklər Məktəbinin qısaldılmış kurslarını bitirmiş “podpraporşik”lər idi. Lakin buna baxmayaraq, onlar ilkin zabit “praporşik” hərbi rğtbələrinə yalnız mğsbət attestasiya olunduqda təyin edilə bilərdi [1, v.73]. “Podpraporşik” hərbi rğtbəsini daşıyan ilkin zabit rğtbələrinə namizəd hərbi qulluqzular kizik komandir vəzifələrinin mğvəqqəti icrasına buraxılmışdılar.

Cədvəl 1. Zabit heyətinin milli mənsubiyyətinə görə say tərkibi

İllər ğzrə / Milli mənsubiyyəti	07.11.–31.12. 1918	01.01.–31.12. 1919	01.01.–27.04. 1920	Yekun
Azərbaycanlı	196	552 (356)	791 (239)	791
Gğrcğ	5	65 (60)	78 (13)	78
Rus	49	129 (80)	158 (29)	158
Ukraynalı	5	13 (8)	14 (1)	14
Tatar	–	6	7 (1)	7
Polyak	–	5	6 (1)	6
Tğrk	–	2	6 (4)	6
Ləzgi	–	4	5 (1)	5
Osetin	–	–	1	1
Zezen	–	1	1	1
Zərkəz	1	–	1	1
Avar	–	1	1	1
Yəhudi	2	3 (1)	4 (1)	4
Litvalı	2	3 (1)	3	3
Alman	1	4 (3)	5 (1)	5
Digər	19	59 (40)	73 (14)	73
Cəmi	280	847 (549)	1154 (305)	1154

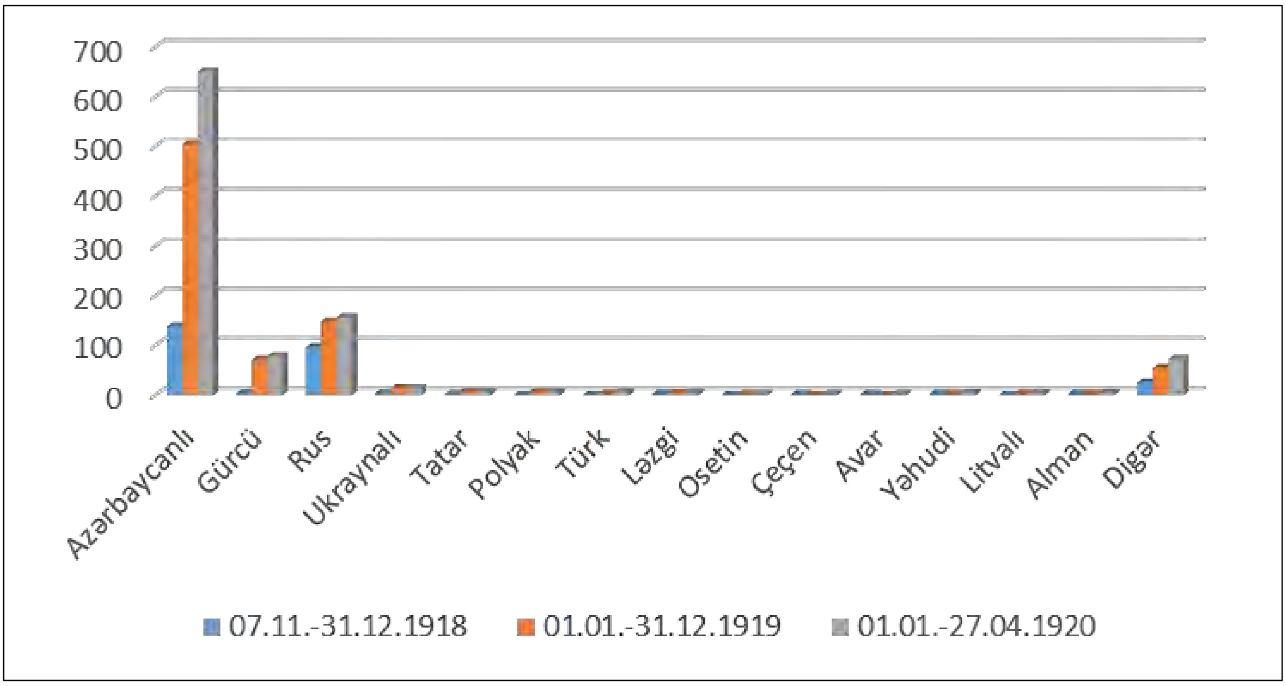

Qrafik 1. Zabitlərin milli mənsubiyyəti

Kizik zabit vəzifələrini tutan hərbi qulluqzular hez bir diviziyanın sıravi heyəti ilə düyüş və mənəvi-psixoloji hazırlıq və təlimin təşkil edilməsinə cavabdeh olan komanda vəzifələrinin komplektləşdirilməsinə yetəcək sayda deyildi. 1918-ci ilin sonuna doğru Cğmhuriyyət Ordusunda əməliyyat-taktiki səviyyədə qeyri-azərbaycanlılar (əsasən, milliyyətcə rus zabit heyəti) zoxluq təşkil edirdi. Orduda sıravi heyətin, yəni əsgər heyətinin tamamən azərbaycanlılardan ibarət olması, komanda və danışıq dilində Azərbaycan tğrkcəsindən istifadə edilməsi, bu vəzifələri komplektləşdirəcək zabit heyətinin də həmin dildə danışmaq bacarığının olmasını tələb edirdi. Məhz bu səbəbdən Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi əməliyyat-taktiki səviyyədə vəzifələrin tamamən azərbaycanlılardan və ya bu dildə danışa bilən mğsəlman zabitlərdən komplektləşdirilməsi və orduda əməliyyat-taktiki səviyyədə həqiqi hərbi xidmət kezən qeyri-azərbaycanlı zabitlərin Azərbaycan əsilli zabitlərlə dəyişdirilməsini prioritet hesab edirdi. Bu baxımdan Azərbaycan tğrkcəsində danışa bilməyən zabitlərə dili üyrənmək ğzğn vaxt verilmişdi. 1918-ci ilin sonlarına doğru Azərbaycana pənah gətirmiş əməliyyat-taktiki səviyyəyə aid rğtbələrdə olan (kizik zabit heyəti) qeyri-azərbaycanlı zabitlər, əsasən, hərbi-texniki ixtisaslara (artilleriya, artilleriya mğhəndisi, avtomobil, aviasiya, mğhəndis, topoqrafiya və arxa cəbhə təminatı) təyin edilirdilər. Bu vəzifələr, əsasən, tabeliyində sıravi heyət olmayan vəzifələr idi. [2, s.121].

Əməliyyat-taktiki səviyyədə kizik komandir vəzifələrini Azərbaycan əsilli zabit heyəti ilə komplektləşdirmək ğzğn zavuş heyəti sıralarından nizam-intizamlı, savadlı və düyüş əməliyyatlarında iştirak etmiş kadrlar sezilirdi. [3, v.13]. Onlar, Azərbaycan əsilli zavuşlar idi və kizik zabit vəzifələrinin icrasına buraxılırdı.

Zavuş heyəti arasında savadsızlığın aradan qaldırılması məqsədilə hərbi hissələrin nəzdində orta təhsil məktəbləri fəaliyyət güstərməyə başladı. Bu məktəblər iki kateqoriyaya ayrılırdı: tabor və alay.

Tabor məktəblərinə az savadlı və ya savadsız əsgərlər sezilirdi, təhsil mğddəti 4 (dürd) ay idi. Alay məktəblərinə isə daha savadlı əsgər və zavuşlar sezilirdi. Tabor məktəblərini mğvəffəqiyyətlə bitirən əsgərlər nüvbəti 4 (dürd) aylıq təhsil ğzğn alay məktəblərinə göndərilirdi [4, v.17]. Bu məktəblərdə əsas məqsəd orta təhsili olmayan zavuş heyətinə, onların gələcəkdə zabit vəzifəsinə yğksəlməsini təmin edəcək təhsilin verilməsi idi.

Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi orduda əməliyyat-taktiki vəzifələr ğzğn Azərbaycan əsilli kizik zabit heyətinin komplektləşdirmə faizinin artırılması məqsədilə Gəncə Praporşiklər Məktəbindəki qısa kurslardan və təcrğbəli zavuşların təhsilinin təkmillədirilməsindən istifadə edirdi. Bununla əməliyyat-taktiki səviyyədə olan kizik zabitlərin sayında nəzərəzarpacaq artıma nail olunmuşdu. Hərbi Nazirliyin məqsədyünlğ şəkildə apardığı kadr siyasətinin nəticəsi olaraq, 1999-cu ilin sonuna əməliyyat-taktiki səviyyədə kizik zabit vəzifələrinə 324, Cğmhuriyyətin sğqutuna doğru (1920-ci ilin aprel ayı) isə 233 nəfər azərbaycanlı təyin edilmişdi (Cədvəl 2).

Hərbi Nazirliyin əməliyyat-taktiki səviyyədə zabit vəzifələrinin komplektləşdirilməsi ilə bağlı apardığı kadr siyasətində mğsbət irəliləyişlər olsa da, əməliyyat-strateji səviyyə (baş zabitlərlə) ilə bağlı vəziyyət ğrəkazan deyildi. Baş zabit hərbi rğtbələri ilə komplektləşdirilməli olan vəzifələrə bu hərbi rğtbələri daşıyan təcrğbəli azərbaycanlı zabitlərin təyin edilməsində bir sıra zətinliklər mövcud idi. Bu zətinliklərin həll edilməsi və güstərilən sahədə uğur qazanılması mğəyyən vaxt tələb edirdi. Belə ki, kizik komanda vəzifələrini komplektləşdirməli olan zabit heyətinin hazırlanmasını qısa bir mğddətdə həll etmək mğmkğn idisə, əməliyyat-strateji səviyyədəki vəzifələri komplektləşdirmək ğzğn mğəyyən vaxt lazım idi. 1918-ci ildə 45, 1919-cu ildə 65, 1920-ci ildə isə 17 nəfər qeyri-azərbaycanlı (Azərbaycan əsilli olmayan) baş zabit əməliyyat-taktiki səviyyədə olan vəzifələrdə həqiqi hərbi xidmətdə olmuşlar (Cədvəl 2). Azərbaycanlılar arasından isə 1918-ci ildə 14, 1919-cu ildə 22 və 1920-ci ildə 4 nəfər həmin vəzifələrdə həqiqi hərbi xidmət kezirdi. Qeyri-azərbaycanlı və azərbaycanlı baş zabitləri mğqayisə etdikdə azərbaycanlı baş zabitlərin azlıq təşkil etdiyini gürmək mğmkğndğr. Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi bu kateqoriyadan olan zabitlərin say tərkibində ğstğnlğk yaratmaq ğzğn komanda-qərargah vəzifələrinə daha təcrğbəli kizik zabit heyətindən olan zabitləri yerləşdirməyə başladı. Bu zaman onların ixtisası və hansı vəzifəni tutması nəzərə alınırdı. Məsələn,

Hərbi Nazirliyin strukturunda və ya diviziyaların qərargahlarında şöbə rəisi vəzifələrinə baş zabit rğtbəli qeyri-azərbaycanlı təyin edildiyi zaman onun mğavini və ya kğməkzisi vəzifəsinə mğtləq şəkildə azərbaycanlı kizik rğtbəli zabit təyin edilirdi [6, s.38–40, s.83–85]. Bununla da kizik rğtbəli milli zabit kadrlarının təcrğbə toplaması, həmin ixtisaslar ğzrə formalaşması və gələcəkdə əməliyyat-strateji səviyyəli vəzifəyə təyin olunması həyata kezirilirdi.

Cədvəl 2. Milli mənsubiyyətinə görə orduya qəbul edilmiş zabit heyətinin hərbi rütbələr üzrə say tərkibi

Rğtbə kateqoriyaları / Milli mənsubiyyəti	Ali zabit hərbi rğtbəli [1]			Baş zabit hərbi rğtbəli [2]			Kizik zabit hərbi rğtbəli [3]			Yekun
	07.11.–31.12.1918	01.01.–31.12.1919	01.01.–27.04.1920	07.11.–31.12.1918	01.01.–31.12.1919	01.01.–27.04.1920	07.11.–31.12.1918	01.01.–31.12.1919	01.01.–27.04.1920	
Azərbaycanlı	4	10	2	14	22	4	178	324	233	791
Gğrcğ	–	5	1	2	10	4	3	45	8	78
Rus	–	2	1	19	34	9	30	44	19	158
Ukraynalı	–	–	–	2	4	1	3	4	–	14
Tatar	–	1	–	–	2	–	–	3	1	6
Polyak	–	–	–	–	2	–	–	3	1	7
Tğrk	–	–	–	–	–	–	–	2	4	6
Ləzgi	–	–	–	–	–	–	–	4	1	5
Osetin	–	–	–	–	–	–	–	–	1	1
Zezen	–	–	–	–	1	–	–	–	–	1
Zərkəz	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Avar	–	–	–	–	–	–	–	1	–	1
Litvalı	–	–	–	–	–	–	2	1	–	3
Yəhudi	–	–	–	2	1	1	–	–	–	4
Alman	–	–	–	–	1	–	1	2	1	5
Digər	–	–	–	6	9	2	13	31	12	73
Cəmi	5	18	4	44	84	20	152	541	282	1154

[1] Ali zabit hərbi rğtbələri – tam general (qoşun nüvğ ğzrə), general-leytenant, general-mayor.
[2] Baş zabit hərbi rğtbələri – polkovnik, podpolkovnik, kapitan, rotmistr, yesaul.
[3] Kizik zabit hərbi rğtbələri – ştabs-kapitan, ştabs-rotmistr, podyesaul, poruzik, sotnik, podporuzik, kornet, xorunjiy, praporşik [5, s. 44].

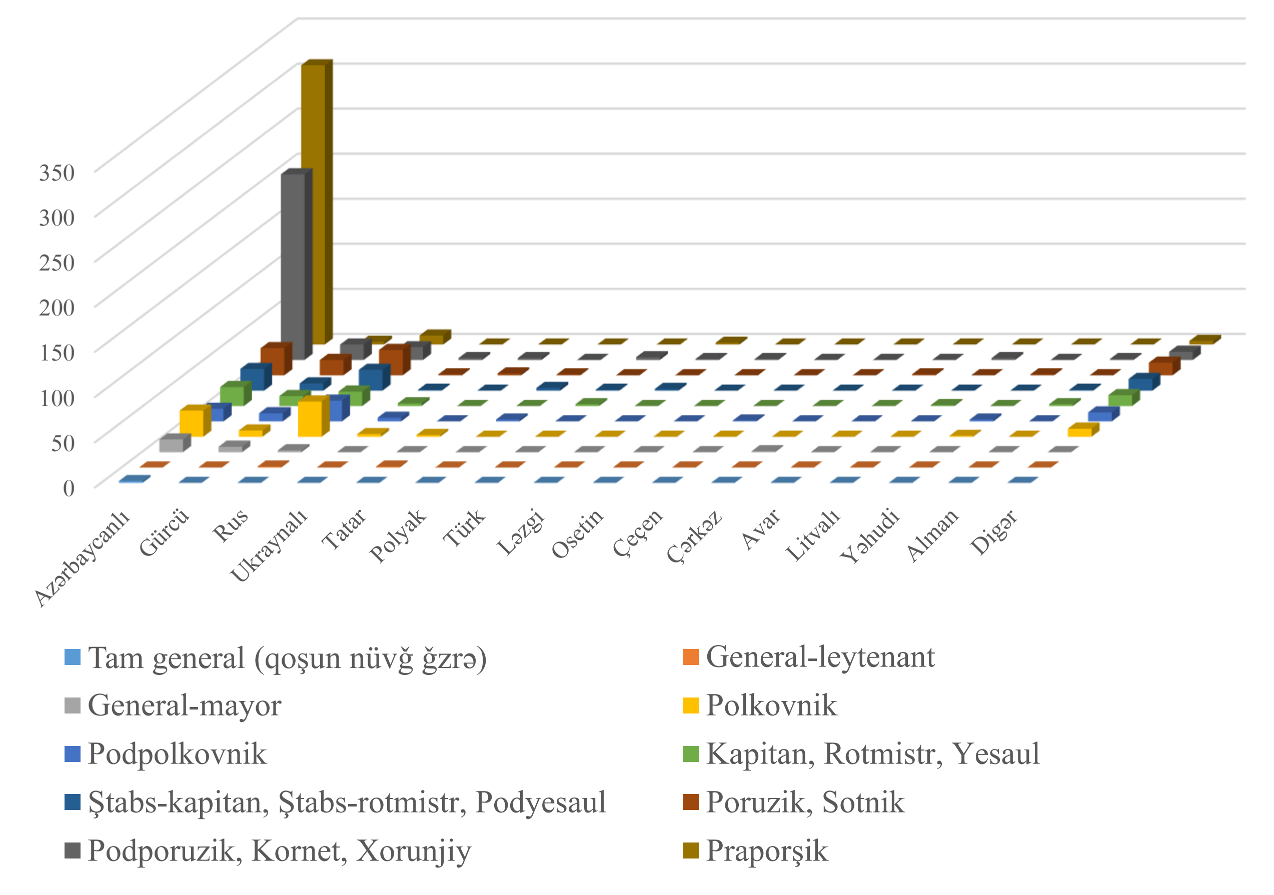

Qrafik 2. Hərbi rütbələr üzrə say tərkibi

Hərbi Nazirliyin milli zabit kadrları ilə bağlı apardığı kadr siyasətində nəzərəzarpacaq irəliləyişlər əldə etmək mğmkğn olsa da, milli hərbi məmurların orduya cəlb edilməsi sahəsində bir sıra zətinliklər üzğnğ güstərməkdə idi. Belə ki, 1918-ci ilin sonu 82 hərbi məmurdan 17-si, 1919-cu ildə 287-dən 89-u, 1920-ci ildə isə 406 nəfərdən 127-si azərbaycanlı olmuşdur (Cədvəl 3).

Cədvəl 3. Hərbi məmurların milli mənsubiyyətinə görə say tərkibi

İllər ğzrə / Milli mənsubiyyəti	07.11.–31.12. 1918	01.01.–31.12. 1919	01.01.–27.04. 1920
Azərbaycanlı	17	89 (72)	127 (38)
Gğrcğ	1	5 (4)	6 (1)
Rus	33	79 (46)	100 (21)
Ukraynalı	8	14 (6)	18 (4)
Litvalı	1	2 (1)	2
Yəhudi	1	9 (8)	12 (3)
Alman	–	4	5 (1)
Digər	21	85 (64)	136 (51)
Yekun	82	287 (205)	406 (119)

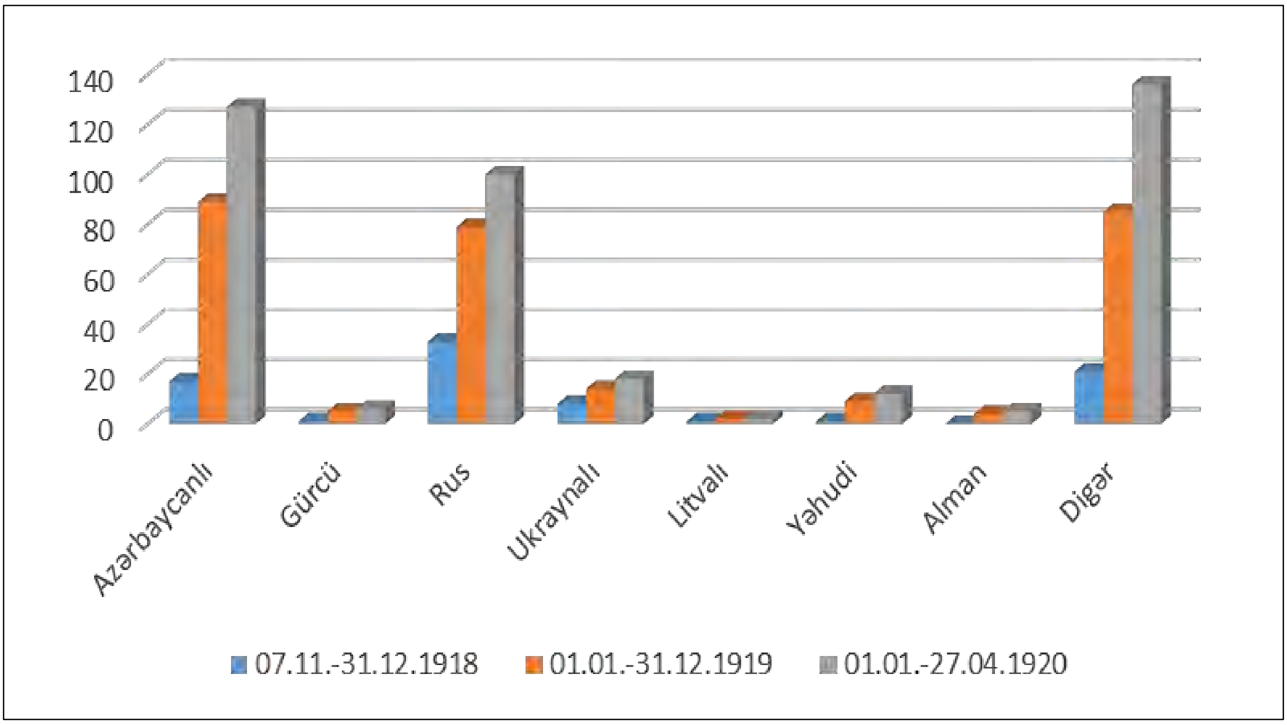

Qrafik 3. Məmurların milli mənsubiyyəti

Orduda azərbaycanlı hərbi məmurların tutduqları vəzifələrin təhlili onu güstərir ki, azərbaycanlılar əsasən molla və imam vəzifələrində olmuşlar. Bu da, təbii bir hal idi. Zğnki dini mənsubiyyət bu vəzifələrə, əsasən, azərbaycanlı molla və imamların təyin olunmasını tələb edirdi. Bu vəzifələri tutmaq ğzğn ali ixtisas təhsilinə ehtiyac yox idi. Həmin vəzifələrə dini təhsili olan və Ruhani idarəsinin dini mərasimləri həyata kezirməyə icazə verdiyi adamlar təyin edilə bilərdilər [7, s.13]. Həkim, feldşer, baytar və inzibati-təsərrğfat vəzifələrinə isə bu sahə ğzrə ixtisas təhsili olan şəxslər təyin edilməli idi. Baytar və feldşer vəzifələrinə milli kadrların təyin edilməsi ğzğn Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi Gəncədə 1-ci Artilleriya briqadasının 1-ci yğnggl artilleriya divizionunun tərkibində 13 və Xankəndində Sğvari diviziyasının 2-ci Qarabağ sğvari alayının tərkibində 12 nəfərlik iki Hərbi baytar feldşerləri məktəbinin [8, v.41], Şuşada isə 6 aylıq Feldşerlər məktəbinin yaradılması haqqında sərəncamlar vermişdi [9, v.201]. Bu məktəblərə bacarıqlı əsgər və zavuş heyəti sırasından namizədlər sezilməsi həyata kezirilirdi, lakin həmin vəzifələrin tam milli kadr heyəti ilə komplektləşdirilməsi ləng gedirdi. Belə ki, əsgər və zavuş heyəti sırasından ən azı orta təhsili olan şəxslər bu ixtisaslar ğzrə təhsil ala bilərdilər. Azərbaycanlıların Zar Rusiyasında təhsilalma imkanlarının məhdud olması bu problemin sğrətli həllini ləngidirdi. Hərbi Nazirliyin rəhbərliyinin hərbi hissələrin tərkibində yaratdığı məktəblər isə yenicə fəaliyyətə başlamışdı.

Digər bir tərəfdən orta təhsilli və ya hez olmasa, yazıb oxumağı bacaran sıravi heyət, əsasən, kizik zabit vəzifələrinə namizəd kimi sezilirdi. Bğtğn bunları nəzərə alaraq, Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi Azərbaycandan olan ali təhsilli rusları, yəhudiləri və almanları inzibati-təsərrğfat və həkim vəzifələrinə təyin etməyə başladı. Bu kateqoriyadan olan heyət azərbaycanlı olmasa da, bu ərazidə doğulduqları ğzğn yerli adət-ənənələri bilirdilər və daimi olaraq Azərbaycanda yaşayırdılar. Hərbi Nazirliyə aid arxiv sənədlərinin və əmrlər toplusunun təhlili güstərir ki, qeyri-azərbaycanlı hərbi məmurların büyğk qismi sədaqətlə Azərbaycan Xalq Cğmhuriyyətinə xidmət etmişlər. Cədvəl 4-dən də gürğndğyğ kimi, xidməti vəzifələrinin icrası zamanı qeyri-düyüş şəraitində və ya düyüş şəraitində həlak və şəhid olan hərbi məmurların arasında qeyri-azərbaycanlı hərbi məmurlar zoxluq təşkil edir. Belə ki, həlak və ya şəhid olan 10 hərbi məmurdan 8-i qeyri-azərbaycanlı hərbi məmur olmuşdu.

Cədvəl 4. Qeyri-döyüş şəraitində həlak olmuş hərbi məmurların (qaytarılmaz itkilərin) say tərkibi

Xidmət yerləri / Milli mənsubiyyəti	Hərbi Nazirlik	Xankəndi lazareti	Gəncə lazareti	1-ci piyada diviziyası	1-ci Cavanşir piyada alayı	3-cğ Gəncə piyada alayı	4-cğ Quba piyada alayı	1-ci Artilleriya briqadası	Yekun
Azərbaycanlı	1	–	–	–	–	–	1	–	2
Ukraynalı	–	–	–	–	–	1	–	–	1
Rus	–	2	1	2	1	–	–	1	7
Cəmi	1	2	1	2	1	1	1	1	10

Zabit heyətinin qaytarılmaz itkilərində isə əksinə azərbaycanlılar zoxluq təşkil etmişdi. Bu da təbii hal idi. Zğnki düyüş əməliyyatlarında əməliyyat-taktiki səviyyədə kizik komandir heyəti birbaşa düyüşü idarə edir və daimi ün xətdə sıravi heyətlə birgə xidmət aparırdı. Bu vəzifələrdə də əsasən azərbaycanlılar xidmət edirdi. Cədvəl 5-də güstərildiyi kimi, 07 noyabr 1919-ci il tarixdən 28 aprel 1920-ci il tarixədək həlak və ya şəhid olan azərbaycanlı zabitlər 17, qeyri-azərbaycanlı zabitlər isə 2 nəfər təşkil edirdi.

Cədvəl 5. Qeyri-döyüş şəraitində həlak olmuş zabit heyətinin (qaytarılmaz itkilərin) say tərkibi

Hərbi rğtbələri / Milli mənsubiyyəti	kapitan	ştabs-rotmistr, ştabs-kapitan	kornet	praporşik	Yekun
Azərbaycanlı	–	1	2	14	17
Gğrcğ	1	–	–	–	1
Polyak	–	1	–	–	1
Cəmi	1	2	2	14	19

Cğmhuriyyət Ordusunda xidmət edən zabit və hərbi məmurların 07 noyabr 1918-ci il tarixdən 28 aprel 1920-ci il tarixədək olan düvrdə xidmətləri təhlil edilərkən onların xidmətdən ayrılma səbəblərinə də diqqət yetirilməlidir. Zğnki ordudan ayrılma həm keyfiyyət həm də kəmiyyət baxımından ordunun komplektləşdirilməsinə təsir edən amillərdəndir. Hərbi Nazirin əmrlərində general və zabit heyətinin “üz arzusuna”, “xəstəliyə”, “ailə vəziyyətinə”, “vəfat etdiyinə”, “həlak olduğuna”, “digər qurumlara kezdiyinə”, “xidmət yerinə gəlmədiyinə”, “xidməti uyğunsuzluğa” və “məhkum olunduğuna” gürə Cğmhuriyyət Ordusundan ayrılmaları qeyd edilmişdir. Cədvəl 6 və qrafik 4-də olduğu kimi, 171 general və zabit heyəti qeyd edilən səbəblərə gürə Cğmhuriyyət Ordusundan ayrılmışdı. Tərxis olunan azərbaycanlı general və zabit heyətinin ayrı-ayrılıqda əmrlərinin təhlili güstərir ki, azərbaycanlı general və zabit heyəti 07 noyabr 1918-ci il – 28 aprel 1920-ci illər ərzində cəmi 61 nəfər olmuşdu. Həmin 61 nəfərin 25-i üz arzusu ilə, 4 nəfəri xəstəliyə, 1 nəfəri ailə vəziyyətinə, 17 nəfəri həlak və ya şəhid olduğuna, 3 nəfəri xidmət yerinə gəlmədiyinə, 5 nəfəri xidməti uyğunsuzluğa, 6 nəfər isə məhkumluğa gürə ordudan tərxis edilmişdi. Digər millətlərdən olan hərbi qulluqzularda isə bu nisbət bir qədər fərqli idi. Belə ki, 78 nəfər üz arzusu ilə, 1 nəfər xəstəliyə, 1 nəfər digər quruma kezdiyinə, 9 nəfəri həlak və ya şəhid olduğuna, 6 nəfər xidmət

yerinə gəlmədiyinə, 8 nəfər xidməti uyğunsuzluğa, 7 nəfər isə məhkumluğa gürə ordudan tərxis edilmişdi (Cədvəl 6, Qrafik 4).

Cədvəl 6. General və zabitlərin tərxis olunma səbəbləri haqqında məlumat

Milli mənsubiyyəti / Tərxis olma səbəbi	Azərbaycanlı	Gğrcğ	Rus	Ukraynalı	Tatar	Polyak	Zərkəz	Alman	Digər	Yekun
Üz arzusu ilə	25	13	43	3	2	1	–	1	15	103
Xəstəliyə gürə	4	–	–	–	1		–	–	–	5
Ailə vəziyyətinə gürə	1	–	–	–	–	–	–	–	–	1
Vəfat etdiyinə gürə	2	2	1	–	1	–	–	–	–	6
Həlak olduğuna gürə	15	1	2	–	–	1	–	–	1	20
Digər qurumlara kezdiyinə gürə	–	–	–	–	–	–	1	–	–	1
Xidmət yerinə gəlmədiyinə gürə	3	2	–	–	–	–	–	–	4	9
Xidməti uyğunsuzluğa gürə	5	2	5	–	–	–	–	–	1	13
Məhkum olunduğuna gürə	6	1	1	–	–	–	–	–	5	13
Cəmi	61	21	52	3	4	2	1	1	26	171

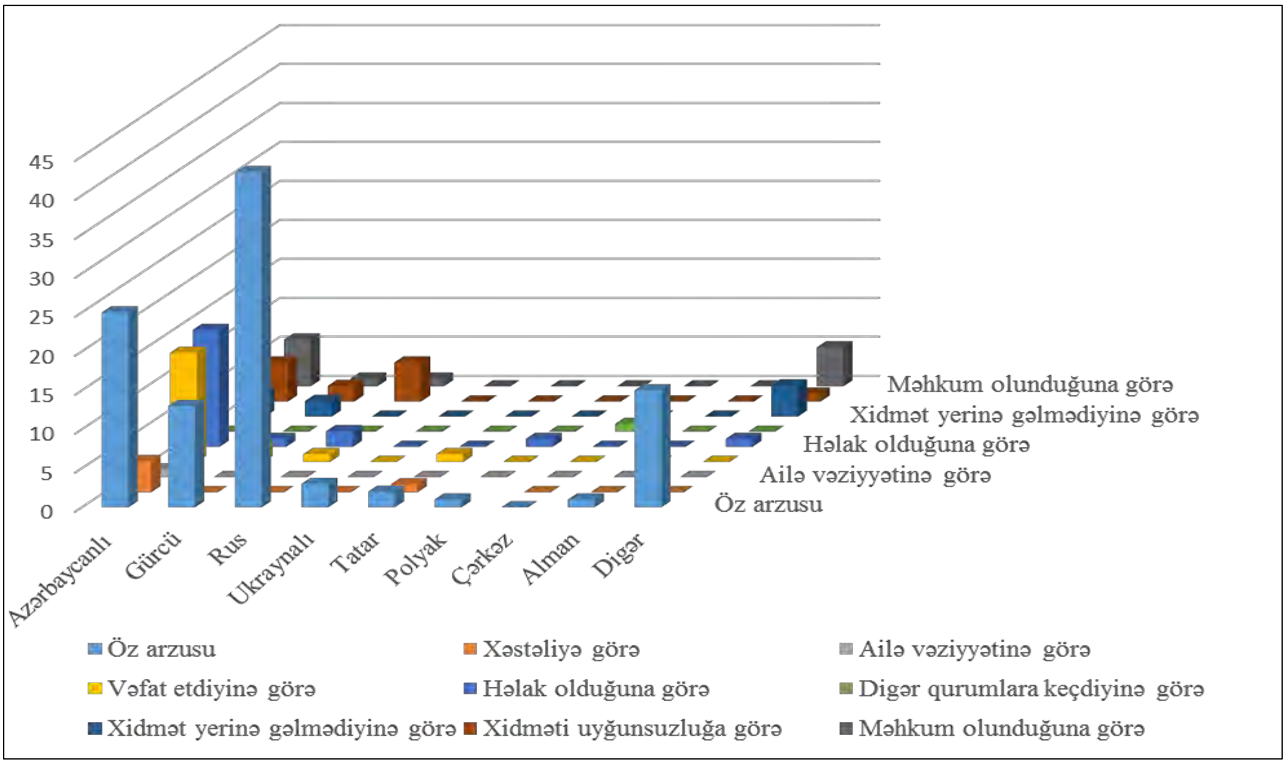

Qrafik 4. General və zabitlərin tərxis olunma səbəbləri

Ehtiyata buraxılanları təhlil etdikdə ruslardan sonra azərbaycanlı zabitlərin daha zox üz arzusu ilə ehtiyata buraxıldığını gürmək olur. Təhlillər güstərir ki, rus və digər millətlərdən olan zabit heyəti zabit kadrlarına qarşı irəli sğrğlən tələblərə və yerli şəraitə uyğunlaşa bilmədiklərinə gürə xidmətdən ehtiyata buraxılmaq ğzğn mğraciət etmişlər. Hərbi Nazirliyin rəhbərliyi humanizm güstərərək

qaydalara zidd də olsa nizam-intizamlı və qğsursuz xidmət edən qeyri-azərbaycanlı zabit heyətinin bu mğraciətlərinə mğsbət müvqe nğmayiş etdirmiş və onların “xidməti uyğunsuzluqla” deyil, “üz arzusuna gürə” ehtiyata buraxılmasına razılıq vermişdir. Digər bir tərəfdən ehtiyata buraxılan əməliyyat-strateji səviyyəli yuxarı rğtbəli zabitlərin mğavin və ya küməkziləri kimi həqiqi hərbi xidmətdə olan azərbaycanlı zabitlər həmin düvrə kimi təcrğbə topladıqları ğzğn ehtiyata buraxılan qeyri-azərbaycanlı zabitlərin vəzifələrini icra etməyə başlamışdılar. Bu siyasətin məqsədli şəkildə aparıldığı qənaətinə gəlmək olar. Hərbi nazirin əmrlər toplusunu təhlil edərkən “üz arzusu ilə” ehtiyata buraxılan Azərbaycanlı zabitlərin ehtiyata buraxılmasının dəqiq səbəblərini mğəyyən etmək mğmkğn olmamışdır. Belə ki, ehtiyata buraxılma ilə əlaqədar əmrlərdə bu barədə qeydlər edilməmişdir. Mərkəzi Düvlət Arxivində saxlanılan xidmət dəftərzələrində də həmin zabitlərin üz arzusu ilə tərxisolunma səbəbləri barədə məlumat tapmaq mğmkğn deyil.

Cədvəl 6 və qrafik 4-ə baxdıqda “üz arzusu ilə” yanaşı, “xidməti uyğunsuzluğa” və “məhkumluğa gürə” tərxis edilən hərbi qulluqzuların ğmumi tərxis edilənlərə nisbətən daha zox olduğunu gürmək olar. Cədvəl və qrafikə əsasən xidməti uyğunsuzluğa və məhkumluğa gürə 11 azərbaycanlı, 15 nəfər isə qeyri-azərbaycanlı tərxis olunmuşdur. Bu da orduda nizam-intizamın artırılması, hərbi xidmətin nğfuzunun yğksəldilməsi, düyüş qabiliyyətinin və peşəkarlığının artırılması məqsədilə intizamsız və xidməti vəzifələrinə səhlənkar yanaşan zabitlərə qarşı zox ciddi tələblər olduğunun güstəricisidir. Zabit kadrlarına, xğsusilə də milli kadrlara kəskin ehtiyac olduğu halda belə, intizamsız və məsuliyyətsiz zabitlərin milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq ordudan uzaqlaşdırılması Cğmhuriyyət Hərbi Nazirliyinin ordunun düyüş qabiliyyətinin və peşəkarlığının artırılması istiqamətində nə qədər israrlı olmasına dəlalət edir.

Hərbi məmurların tərxis olunmaları barədə statistik məlumatları təhlil etdikdə isə fərqli nəticələri gürmək mğmkğndğr. Belə ki, cədvəl 7-yə baxdıqda hərbi məmurlar ğzrə milli mənsubiyyətinə gürə 07 noyabr 1918-ci il tarixdən 27 aprel 1920-ci il tarixədək ordudan 102 nəfər tərxis olunmuşdur. Onlardan 33 nəfəri azərbaycanlı, 69 nəfəri isə qeyri-azərbaycanlı olmuşdur. azərbaycanlılardan 18 nəfər “üz arzusu ilə”, 6 nəfər isə “xidmət yerinə gəlmədiyinə gürə” ordudan tərxis edilmişdir. Hərbi nazirin əmrlərinin təhlili güstərir ki, “üz arzusu ilə” tərxis olunan milli hərbi məmurların büyğk əksəriyyəti molla və imamlar olmuşdur.

Cədvəl 7. Hərbi məmurların tərxisolunma səbəbləri haqqında məlumat

Milli mənsubiyyəti / Tərxis olma səbəbi	Azərbaycanlı	Gğrcğ	Rus	Ukraynalı	Yəhudi	Litvalı	Alman	Digər	Yekun
Üz arzusu ilə	18	4	14	3	4	1	–	22	66
Xəstəliyə gürə	–	–	4	–	–		–	–	4
Ailə vəziyyətinə gürə	1	–	–	–	–	–	–	–	1
Vəfat etdiyinə gürə	2	–	5	1	–	–	–	1	9
Həlak olduğuna gürə	–	–	2	–	–	–	1	–	3
Digər qurumlara kezdiyinə gürə	2	–	–	–	–	–	–	–	2
Xidmət yerinə gəlmədiyinə gürə	6	–	–	–	–	–	–	3	9
Xidməti uyğunsuzluğa gürə	1	–	4	–	–	–	–	–	5
Hərbi xidmətə zağırıldığına gürə	1	–	–	–	–	–	–	–	1
İstintaq altında olduğuna gürə	2	–	–	–	–	–	–	–	2
Cəmi	33	4	29	4	4	1	1	26	102

Hərbi nazir tam artilleriya generalı Səməd bəy Mehmandarov bilirdi ki, birlik və birləşmələrin şəxsi heyətinin mənəvi cəhətdən kamilləşməsində dini dəyərlərin xğsusi yeri var. Dini dəyərlərə ehtiramla yanaşılması əslində ordu ilə xalq arasında bağlılığın gğcləndirilməsi baxımından büyğk əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu məqsədlə, Hərbi nazir orduya qəbul edilən din xadimlərinin qarşısında duran başlıca vəzifənin şəxsi heyətin dini-mənəvi tərbiyəsi olduğunu vurğulayır və bununla bağlı tələb edirdi ki, həmin vəzifələrə nail olmaq ğzğn, ilk nüvbədə din xadimləri üzləri qanunun bğtğn tələblərini nğmunəvi yerinə yetirsinlər. Sınaq mğddəti ərzində qoyulan tələblərə cavab verə bilməyən molla və imamlar isə ordudan uzaqlaşdırılırdı [7, s.13]. Xidmət yerinə gəlmədiyi ğzğn ordunun siyahılarından zıxarılanlar arasında molla və imamlarla yanaşı, hakim ixtisası ğzrə azərbaycanlı hərbi məmurlar da var idi [10, v.22, 147]. Digər millətlərdən olan 69 hərbi məmur da sınaq mğddətində üzlərini doğrultmadığı və ya onlara qarşı irəli sğrğlən tələblərə cavab vermədikləri ğzğn ordudan tərxis edilmişdirlər.

Ğmumiyyətlə, zabit və hərbi məmurlar ğzrə tərxis edilənlərin statistik təhlili onu güstərir ki, orduda zabit və hərbi məmurlara büyğk ehtiyac olsa da, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq həmin kateqoriyadan olan kadrların fəaliyyətinə komandir və rəisləri tərəfindən ciddi nəzarət edilmiş, tələblərə cavab verməyən və nizam-intizamsız kadrlar ordudan uzaqlaşdırılmışdı. Onların peşəkar kimi yetişdirilməsi, hərbi andlarına sadiq qalmaları daimi diqqət mərkəzində saxlanılmışdı.

Nəticə

Cğmhuriyyət Ordusunda kadrların statistikası və dinamikası ğzrə təhlillərə əsasən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Cğmhuriyyət hükuməti və Hərbi Nazirlik ülkənin mğdafiəsi və onun suverenliyinin qorunması ğzğn ordunun qısa mğddət ərzində vətəninə və xalqına sadiq milli kadrlarla təmin olunması istiqamətində uyğun kadr siyasəti yğrütmüşdür. Həmin kadr siyasətinin tərkib hissəsi olaraq, orduda xidmət edən zabit və hərbi məmurların karyera inkişafının təkmilləşdirilməsi, hərbi xidmətdə olanların xidmətlərinin qanunla nizamlanması, sosial ədalətli sistemin işlək hala gətirilməsi kimi amillərə diqqəti artırmaqla orduda mənəvi mğhitin saflaşmasına zalışılmışdır. Gürğlən bu fəaliyyətlər nəticəsində 1920-ci ilin aprel işğalı ərəfəsində Cğmhuriyyət Ordusunda milli kadrlar həm əməliyyat, həm də strateji səviyyədəki vəzifələrdə ğstğnlğk təşkil etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan Xalq Cğmhuriyyəti Hükumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Düvlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı №1, iş № 3, vərəq – 73.
2. Şahbazov, A. Cğmhuriyyət ordusunda milli kadr siyasəti // – Bakı: Azərbaycan Düvlət Pedaqoji Universiteti, Tarix, insan və cəmiyyət Elmi-nəzəri və elmi-metodik jurnal, – 2020. № 2(29), – s. 112-123.
3. Azərbaycan Xalq Cğmhuriyyəti Hükumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Düvlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı №1, iş № 4, vərəq – 13.
4. Azərbaycan Xalq Cğmhuriyyəti Hükumətinin Maarif Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Düvlət Arxivi, Fond № 51, siyahı №1, iş № 153, vərəq – 17.
5. Шунков, В.Н. Русская императорская армия / В.Шунков. – Москва: Хранитель, – 2008. – 320 с.
6. Шахбазов, А. Сборник приказов по военному ведомству Азербайджанской Демократической Республики: [в 3 томах] / состав. А.Шахбазов. – Баку: Маариф, – т.1. – 2018. – 504 с.
7. Şahbazov, A. Azərbaycan Xalq Cğmhuriyyəti ordusunda dini məsələlər // Cəmiyyət və Din, – 2018. iyul. – s.13.
8. Azərbaycan Xalq Cğmhuriyyəti Hükumətinin Hərbi Nazirliyin Baş Qərargahının Baş idarəsi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Düvlət Arxivi, Fond № 2898, siyahı №2, iş № 5, vərəq – 41.

9. Azərbaycan Xalq Cğmhuriyyəti Hükumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Düvlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı №1, iş № 3, vərəq – 201.

10. Azərbaycan Xalq Cğmhuriyyəti Hükumətinin Hərbi Nazirliyi // Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Düvlət Arxivi, Fond № 2894, siyahı №1, iş № 5, vərəq – 22; Fond 2894, siyahı №1, iş № 4, vərəq – 147.

Аннотация

Анализ национальной кадровой политики в Армии Азербайджанской Демократической Республики

Атамалы Шахбазов

В статье на основе первоисточников подробно анализируется деятельность Правительства Азербайджанской Демократической Республики и Министерства обороны в области национальной кадровой политики и обеспечения армии национальными кадрами как на оперативно-тактическом, так и оперативно-стратегическом уровнях, также показан кадровой состав армии и развитие национального кадрового персонала.

Ключевые слова: офицерский состав, национальные офицеры, оперативно-тактический уровень, оперативно-стратегический уровень, Военное ведомство.

Abstract

The analysis of national cadre policy in the Army of Azerbaijan Democratic Republic

Atamali Shahbazov

The article analyzes in detail based on primary sources the activities of the Government of the Democratic Republic of Azerbaijan and the Ministry of Defense in the field of national personnel policy at both operational and tactical and strategic levels, shows the structure of the army and the development of the army's national human resources.

Keywords: officers, national human resources operational-tactical level, operational-strategic level, Ministry of defence.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 29.03.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 11.04.2022
Çapa qəbul edilmişdir: 02.05.2022

UOT 159.9

ABOUT ANOTHER COMMITMENT…

PhD, professor Salome Khizanishvili[1]
doctor of social sciences Tinatin Kropadze[2]
[1]Georgian Technical University
[2]National Defence Academy of Georgia
E-mail: salome.xizanishvili@mail.ru
khizanishvilisalome07@gtu.ge
tkropadze@mod.gov.ge

Abstract. History is an ongoing process of fulfilling human obligations. The dynamics of changing liabilities are conditioned by historical changes. Our goal is to understand these responsibilities as well as demonstrate both the need for their implementation and existing contradictions.

Keywords: “Lack of being”, “uncertain circumstances”, the world pandemic, the threat of global war, “the obligation to be human”, the principles of humanism.

Modern civilized man lives in a large space of freedom of thought – in the field of sober consciousness, where he feels that managing reality facing him has never been so difficult for him before. The fact has its own reasons. A man of the nanotechnology era can be really proud of his mental achievements, but at the same time, due to his “lack of being”, he still has to face many challenges, which inevitably require both constant thinking and continuous searching for the ways for their solution. Based on all of the above mentioned issues, we want to find some answers to the main question: What will be the future of a man? We mean the ongoing processes in the global world. In the history of humankind there is a large list of problems, but nowadays, it is a matter of vital importance to discuss the global pandemic, the threat of global war.

Their existence, which is “a kind of obligation of certainty under uncertain circumstances” strengthens us and pushes us to judgment. Of course, we have both a deep understanding and responsibility, that the analysis of painful issues requires both theoretical and practical substantiation of solid, credible arguments and evidence.

The fact is that thinking makes the difficulties of life more transparent, creating the basis for receiving not only the necessary information, but also the necessary warnings.

Therefore, we can say with confidence, that our theoretical approach to the complex dangers of world pandemics or world politics gives us both reason and hope to carry on more responsibilities on the proper management of life processes at any scale and in any sense, especially since “we live in a troubled, unjust world”, which “probably has always been so” [3, p.1], but over time it increasingly requires more balance with the principles of humanism.

Human history is a coherent process of natural regularity. It is constantly changing and evolving. In this respect, there is nothing to dispute about that conclusion. In any epoch the main subject of philosophical discussion is the question of whether a historical person conducts purposeful management of one's own life problems, or how much he balances his own existence with the principles of humanism.

In the 18th century, the great philosopher of the Enlightenment, the French philosopher Jean-Jacques Rousseau, wrote in frustration: A developed person should serve good deeds, but unfortunately the opposite happens in reality. “Because of the new conditions suggested by life, he is in captivity of “more evil deeds” than he was before and that leads him to both tyranny and great crimes.

So, what is the solution? The French educator writes: "... caution is the only right way to ensure the fact, that a common will is always declared and people should not be deceived." [5,33]. Pay attention to the advice!

Rousseau seeks the reasons causing the darkest feelings of a man – unworthiness and unkindness. Accordingly, natural, good beginnings are primary in intelligent beings, as for harmful inclinations, they are caused by vital factors; For example: striving for power, harmful ambitions of gaining and conquering. In order to escape from these extremes, the philosopher names the following way: the historical man must be able to reasonably manage his own inclinations, though he must also realize, that it is quite difficult to reach progress on this path!

Hegel says, that the logic of the development of an absolute idea leads to the transcendence of history. But according to the philosopher, history is inspired by impulses of struggle for both power and constant dispute. Eventually it leads to ignoring the factors hindering them. In order to support the above mentioned view, the German philosopher makes the following argument: "The struggle for recognition and submission to the master is the event, which is the basis for human coexistence as the beginning of states. Violence is the basis for this event", he writes [9, p.211].

Hegel argues, that the ambition of a person elevated to self-consciousness is not only a contemplation of the world, it is also a desire that seeks satisfaction; By demanding self-recognition, he seeks a life beyond his biological existence, which is satisfied by striving for power. In the noise of the centuries, the individual mind has to kill someone for his own existence. This is the way of self-development of an absolute idea.

In order to evaluate Hegel's worldview properly, we must consider other aspects as well. Regarding the fall of a man into sin, the philosopher said: *"Cognition heals the wound, that is itself"* [6, p.150]. The classic representative of rationalism, with a high demand for responsibility tries to use these hints in order to make a commitment to the certainty of human existence in questionable circumstances.

Emil Ludwig Fackenheim has offered an assessment of Hegel's worldview in his book – "Let's fix the world" – published in 1967. In one of the passages of the preface of the second edition he writes: *"Hegel is forced to confront history" in order to deal with it"*. In his speech, Norbert Vatsek comments on the assessment: "Fakenheim returns to this fundamental dignity of Hegel's philosophy and understands it in a historical context ..." As far as "... Hegel first grasped the history of flesh and blood before overcoming it; So he would try to do the same today." [5]. We would like to add that by acknowledging the paradoxes, Hegel dwells on the historical contradictions, that next generation of thinkers is trying to overcome the challenge in their own way. Many geniuses, including Friedrich Nietzsche (1855–1900) and Sigmund Freud (1856–1939), appear on the horizon of twentieth century history. They already have got their great creations.

In the teachings of both Freud and Nietzsche, we try to explain unusually complex historical events, to this end we try to find parallels, which allows us, on the one hand, to give a correct interpretation and desired direction to the issue presented by us, and on the other hand, it enables us to demonstrate both their worldview and connection with epoch-making events[1].

The two great epoch-making thinkers, Nietzsche and Freud are ideological allies. R.Safransky says: they have their own "radically pessimistic anthropology", where a man is represented as "a creature ruled by instincts", who "establishes himself only through struggle and force" [6, p.175]. We must say, that despite his concurrence, "Freud did not want to know anything about Nietzsche". Maybe it was caused by the feeling, that Freud felt before, Nietzsche had managed to declare what he wanted to say himself as he intended to advertise that these statements were his own discoveries" [4, p.176].

In addition, their "unity" has other grounds, in particular, the goal of both geniuses is to force humanity to serve human progress. Here we must say, that their research tactics are different! In order

[1] Note *: A German with Jewish roots (1916–2003) who tried to rehabilitate Hegel in English-speaking world.

to carry out his plan, Friedrich Nietzsche tries to establish "Superman morality" instead of traditional one. As for Sigmund Freud, he tries to put crime (feeling) at the service of civilization. Their meeting space is here. On the scales their hopes and hopelessness are weighed from this position.

In other words, both thinkers think, that in questionable circumstances, the obligation of certainty acquires importance through this aspect. They demand to make changes. For this purpose, both thinkers are focused on overcoming extremes of existence. But here arises a big question: how risky, hopeful and acceptable is the future they have predicted?!

The philosopher of life, Friedrich Nietzsche says: a man is a "dangerous denier" of his instincts, who is an unlucky, but interesting creature. The explanation of the question is as follows: the reason for human unhappiness is a betray of essential principles of life, that is a rejection of natural instincts as well as his devotion to morality built on falsehood; A man is a fascinating and interesting creature as he is a seeker, who is always in search, with his creative ability and Dionysian clash with the forces of life. That is actually the ability to take risks, accompanied by a deep sense of human responsibility. In Nietzsche's work, Superman owns this amazing courage and he is a herald and founder of both new values and new morals in thought and history. He has both certain duties and responsibilities, that are purposeful and expedient. He is an innovator of history, which is full of both contradictions and paradoxes. Life trains and shapes him in conditions of contradictions, where he tries to overcome them and considers that the overcoming these obstacles is a prerequisite for his spiritual strength; Through these paths, he realizes his own being, he feels his own mission, which is a guarantee, that he reaches as well as understands the essence of life, his presence. The existence of life is the will of power, which is his unconditional driver, as the essential basis for both eternal existence and return of the universe. This aspect reveals the ultimate goal of Superman - Renewal-immortality of both life and human (specifically a historical person!) "Victory"

In his philosophical work, Nietzsche establishes the following principles: a will to power and a will to life - Superman. This position clearly shows deep political overtones of his teachings. The will to power as exploitation is proclaimed as a driving force and superior value of the history. He is not a sign of a degenerate, primitive or imperfect society. Just on the contrary, both his fundamental function and inner longing lie in the essence of life. He is the foundation of any history. The philosopher supports a strong life, a strong man, that is, a lord of spirit. Moreover, he protects these interests at any risk.

The German thinker demands a renewal of human existence, to this end he declares a relentless struggle against Christian morality. He claims it is "a decadent one which opposes to all spiritual success, as well as tolerates evil and is powerless at the moment;

That is why, he refuses a enslaved, degenerate, sick, oppressed, degraded, a tormented life. In order to re-establish a new and healthy connection with life, he agrees to carry out any risky activities related to it, including war, murder, cruelty, where it is possible and permissible to exterminate a weak, helpless, humiliated man, who has a sick soul and body. He declares, that a will to power is the basis of existence. He calls it a strict exploitation and at the same time, the establishment of its strict, ruthless rules in human life, does not cause Nietzsche's anxiety and hopelessness. On the contrary! The philosopher of life suggests the necessity of establishing strong beginnings of life. He assumes to protect and preserve them. The philosopher believes, that it can be reached by an individual, nation or country – which is spiritually and physically strong, creatively endowed, obsessed with the spirit of victory and inspired by the pathos of development. Eventually, it turns out, that by this logic, Nietzsche – the great thinker inspired by his own imagination – wants to save a contemporary man from nihilism. But another question is how well the genius's ideological intent fits in with the reality, that contradicts his visions of history. The obligation of conviction in "questionable circumstances" leads the great thinker to the heaviest worldview traumas; In the twentieth century, his confession saturated with spiritual pain was followed by millions of victims. His doctrine of power and supremacy was an ideological basis of fascism.

We learn the explanation of Nietzsche's worldview labyrinths in Sigmund Freud's works. The great Austrian scientist analyzes the deep, conscious and unconscious contents of human consciousness. He also has an obligation to "clarify" the "questionable circumstances" of life.

In 1915, Freud wrote to the Russian writer Lou Andreas-Salome: *"I and my peers will never be able to see a happy world"*. [4, p.89]. At that moment, he was fifty-nine years old and Nietzsche, who died fifteen years ago, had already presented a sharp outline of the era of nihilism to humanity. He destroyed the existing myth of the "merry world" as well as showed his uncompromising attitude towards both past and its contemporary cultures.

The great psychoanalyst Freud provides us with important information about being in different ways. From the position of nihilistic mind, the philosopher of life, Nietzsche announces expected imperfections of both unbearable world and human nature. As for Freud, he offers a similar picture based on analysis of depths of consciousness. Finally, although both thinkers have different directions and styles of thinking, their interests are identical, they try to clarify the essence of a man, his complex nature. They just try to change his inclinations towards humanism. It's an attempt, but geniuses still realize, that the path is the most difficult and almost insurmountable one to pass through.

Sigmund Freud, (like Nietzsche) is hopeless and frustrated by the complexities of human biosocial and psychological nature. Our research has shown, that "carnal passions" weaken the importance of reasonable interests. The destructive impulses outweigh the culture-creating impulses in a man.

In his book "Dissatisfaction with Culture", the great psychoanalyst writes: "In my opinion, the following issue has a crucial importance for humanity: on the path of his cultural development whether he will be able or not to subdue desire for both aggression and self-destruction hindering human coexistence. In this sense, time deserves a special interest [7, p.97]. Freud makes a painful diagnosis of the field of human consciousness, but at the same time, he imposes an obligation on the historical man: it is still important for a man and he must pursue the goal of cultural development, promising noticeable progress and relief.

As "the creator and discoverer of great puzzles" says: we should hope, that the second "heavenly, eternal eros" will do his best to defend his rights in the battle against his immortal enemy. But who knows, who will be the winner, who will be able to foresee the fate of the battle?! [7, p.97]. A great thinker with an "obligation leaves this interesting, but difficult question for us.

As Hans-Martin Lohmann rightly remarked, "In Freud's later works, culture appears as a lifeline – Culture, as a bastion of return to barbarism on the path of perpetual danger" [4, p.179]. In the XX century, Eros won the battle between death and life, but he made the biggest sacrifice (70 million). The fact proved, that an active nihilism is the heaviest epoch-making challenge; Nietzsche was the first who made the recognition, but the statement: the emergence of the ruling human race "cannot have the last word" belongs to Freud. What is the world's true reality today and how relevant is the past to modernity? Have we overcome difficulties on which great predecessors were troubled centuries ago?

The modern civilized world lives under pandemic conditions. We receive reports of anticipation of a global war and it happens in the conditions of nuclear weapon production! At first glance, all these conditions are surprising, but understandable, since the essence of a man, which is the most complex creature with a special quality, has not changed yet. The aspirations of the mind have been changing for a better, dignified life, which is unmistakable proof, that intelligent beings should guide the course of human history in the right way, otherwise their existence is inevitably in danger.

We hope, that the greatness and "inviolability" of the principles of humanism are the pillars for mortals. They allow a man to overcome difficulties as well as give the prospect on both progress and development.

We are deeply convinced, that developed humanity will fulfill its eternal dream either today or tomorrow. We believe that developed humanity will not have "a sense of revenge for its own generation." Unfortunately for this reason, he will have to pay a large fee in any historical epoch.

The philosophers we have discussed above are focused on understanding this very reality. Undoubtedly, their worldview carries dangerous risks. They provide us with important information on both obligation and necessity of warning treatment for phenomenon of life. Friedrich Nietzsche, who is an uncompromising thinker advises: "all martyrs must think constantly"; According to Heidegger, a revenge should be understood as "a hatred of time and a disgust with the facts, that have already happened" [8, p.63].

The same position is held by the French existentialist Albert Camus in his work "the Rebellious Man". He writes: *"Nietzsche's nihilism is methodical. The phenomenology of the mind has a pedagogical nature. ... The task of Hegel (also Nietzsche-Kh. Ch.) is to show the necessity of painful stages"* [1, p.173]. If we want to overcome these problems, we must understand them first.

We hope to overcome the problems posed by epoch-making thinkers in their deepest thoughts. And we also hope, that the reader will surely follow us like a reliable companion on this risky but interesting path.

Conclusion

The history of mankind is a great falsity of glorious circumstances and it is an ongoing process of fulfilling human responsibilities.

In the modern global world, two vital issues are the main subjects for discussion: world pandemic and the existing threat of world war.

The regularity of being is based on the annihilation of the weak and the survival of the strong; This principle applies to both nature and public life.

In the main text we have discussed several philosophical theories, which were focused on recognition of benefits of a strong life and for this reason, we emphasize the obligation to protect the phenomenon of life.

Bibliography

1. Camus, A. The Rebel / A.Camus. – Paris: – 1951. – 320 p.
2. Vascek, N. An excellent interpretation of Hegel by Emil Fakenheim: [Electronic resource] / 14.05.2020.URL:http://www.petritsiportal.ge/ka/article/69?fbclid=IwAR3YTqDkKktIzcpQLKngNWBbWdgztUABw2zKytuKToUABhJS3_idDajxEvY.
3. Raymond, W. The Philosophy of Law: A Very Short Introduction (Very Short Introductions). / W. Raymond. – Tbilisi: Tbilisi University Press, – 2012. – 145 p.
4. Lohmann Hans-Martin, Sigmund Freud. / Tbilisi: Pegasus Publishing House, – 2008. – 125 p.
5. Jean-Jacques Rousseau and his public treaty: [Electronic resource] / Foederis aequas, Dicamus leges.* Virg. AEneid. XI, V, 321. URL: http://oldtbappeal.court.ge/upload/r_866.pdf;
6. Safranski, R. Das bose oder das drama der freiheit. Fischer (Tb.) / R.Safranski. – Frankfurt: February 1, 1999. – 324 p.
7. Sigmund, F. Dissapointed By Culture. / F.Sigmund. – Tbilisi: Ilia State University Press, – 2012. – 190 p.
8. Heidegger, M. what is this - philosophy? / M.Heidegger – Tbilisi: – 2014. – 104 p.
9. Wilhelm, H.G. Hegel's Philosophy of Mind / H.G.Wilhelm. CreateSpace Independent Publishing Platform, – May 23, 2017. – 106 p.

Xülasə
Başqa öhdəlik haqqında…
Salome Xizanişvili, Tinatin Kropadze

Tarix insan ühdəliklərini yerinə yetirmək ğzğn davamlı bir prosesdir. Ühdəliklərin dəyişmə dinamikası tarixi dəyişikliklərlə şərtlənir. Məqsədimiz həm bu vəzifələri dərk etmək, həm də onların həyata kezirilməsinin zəruriliyini əsaslandırmaq və müvcud ziddiyyətləri nğmayiş etdirməkdir.
Açar sözlər: “Var olmamaq”, “qeyri-mğəyyən şərait”, dğnya pandemiyası, qlobal mğharibə təhlğkəsi, “insan olmaq ühdəliyi”, humanizm prinsipləri.

Аннотация
О еще одном обязательстве…
Саломе Хизанишвили, Тинатин Кропадзе

История – это непрерывный процесс выполнения человеческих обязательств. Динамика изменения обязательств обусловлена историческими изменениями. Наша цель – понять эти обязанности, а также продемонстрировать как необходимость их выполнения, так и существующие противоречия.
Ключевые слова: «небытие», «неопределенные обстоятельства», мировая пандемия, угроза глобальной войны, «обязанность быть человеком», принципы гуманизма.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 01.04.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 25.04.2022
Çapa qəbul edilmişdir: 09.05.2022

UOT 327; 930

AZƏRBAYCANIN HƏRBİ DİPLOMATİYASI: KEÇMİŞƏ BAXIŞ

polkovnik-leytenant Xəyal İskəndərov[1]
fil.ü.f.d., dosent Sədi Sadiyev[2]
[1]Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
[2]Müdafiə Nazirliyinin Beynəlxalq Hərbi Əməkdaşlıq İdarəsi
E-mail: xayal1333@gmail.com

Xülasə. Məqalədə Azərbaycanın hərbi diplomatiyası retrospektiv təhlil edilir, hərbi diplomatiya terminin şərhi verilir və onun diplomatiyanın digər nüvlərindən fərqi güstərilir. Azərbaycanın hərbi diplomatiyası ilə bağlı fərziyyələr təqdim edilir, hərbi diplomatiyada hərbi attaşelik və nğmayəndəliyin fəaliyyətinin əhəmiyyəti əsaslandırılır. 44 gğnlğk Vətən mğharibəsində hərbi diplomatiyanın mğstəsna rolu işıqlandırılır.

Açar sözlər: hərbi diplomatiya, hərbi attaşe, nğmayəndəlik, NATO, mğdafiə diplomatiyası, təhlğkəsizlik diplomatiyası.

Giriş

Azərbaycanın hərbi diplomatiya tarixi onun düvlətzilik tarixinin tərkib hissəsidir. Qədim zamanlardan mğasir düvrə qədər Azərbaycanın kezdiyi tarixi yola nəzər salmaqla, hərbi diplomatiya tariximizin kezdiyi yolu da canlandırmaq mğmkğndğr. Qədim tarixə, zəngin düvlətzilik irsinə, varislik ənənələrinə malik Azərbaycan ərazilərində formalaşan bğtğn düvlətlər üz mğstəqilliklərinin mğdafiəsində diplomatik imkanlardan geniş istifadə etmişlər. Məsələn, tarixşünaslıqda “Uzun Həsən” kimi təqdim edilən Həsən xan Bayandurun (1453–1478) hakimiyyətdə olduğu illərdə Azərbaycan təkcə Şərq düvlətləri ilə deyil, bir sıra Avropa ülkələri – Venesiya, Neapol, Roma papalığı, Polşa, Almaniya, İngiltərə, Avstriya, Macarıstan, Burqundiya hersoqluğu, Moskva knyazlığı, Trabzon, Kipr və s. kizik və büyğk düvlətlərlə diplomatik əlaqələr qurmuşdur. Xğsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Şərq dğnyasının ilk diplomat qadını da azərbaycanlı Sara xatun – Həsən xanın anası olmuşdur. O, xarici düvlətlərlə aparılan danışıqlarda siyasi məharətini və mğdrikliyini dəfələrlə nğmayiş etdirmişdir [1; 2]. Akademik Yaqub Mahmudov və professor Kərim Şğkğrovun əsərlərində Ağqoyunlular, eləcə də Səfəvilər düvlətinin diplomatiyası, xğsusilə hərbi diplomatik mğnasibətləri ilə bağlı kifayət qədər dəyərli faktlar üz əksini tapmışdır [3; 4]. Bu tarixi irs nəsildən-nəslə ütğrğlərək, ağır mğbarizə illərindən, işğal, tarixi torpaqların parzalanması mərhələlərindən kezərək, milli düvlətziliyimizin bərpasına və ğzrəngli bayrağımızın Azərbaycan ğzərində dalğalanmasına səbəb olmuşdur. Professor Musa Qasımlının əsərində Azərbaycan diplomatiyasının 1991–2003-cğ illərdə kezdiyi yol işıqlandırılmışdır [5].

Gürğndğyğ kimi, Azərbaycan elmində diplomatiya haqqında mğəyyən əsərlərə rast gəlinsə də, mğasir Azərbaycanın hərbi diplomatiyası kontekstində bu gğnə qədər hez bir tutarlı tədqiqat işi yazılmamışdır. Lakin digər ülkələrdə hərbi diplomatiyanın xarici siyasətdəki rolu, eləcə də cari funksiyaları ilə bağlı bir sıra tədqiqat işləri ərsəyə gəlmişdir [6; 7; 8; 9; 10]. Dğnyanın ABŞ, Fransa, Zin və Birləşmiş Krallıq kimi aparıcı ülkələri artıq hərbi diplomatiyanı üzlərinin qlobal strategiyalarının fundamental komponenti və hərbi doktrinalarının əsas missiyası kimi qəbul edirlər. Regionda sğlh, sabitlik və təhlğkəsizlik naminə hərbi diplomatik təşəbbğslərdə qazandığı mğvəffəqiyyəti xarici siyasətində bir vasitə kimi istifadə etmək ğzğn Azərbaycanda da bəlli bir konsepsiyanın hazırlanması aktual məsələlərdəndir. Məqalədə məqsəd hərbi diplomatiyanın xarici siyasət və beynəlxalq əməkdaşlıqda yeri və rolunu əsaslandırmaq, Azərbaycanın hərbi diplomatiyasını retrospektiv təhlillər əsasında işıqlandırmaqdır. Tədqiqat işinin ərsəyə gəlməsində analiz, sintez, induksiya və deduksiya kimi nəzəri tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Hərbi diplomatiya beynəlxalq əməkdaşlığın elementi kimi

"Hərbi diplomatiya" termininə tərif vermək zox zətindir. Bu da "mğdafiə diplomatiyası", "təhlğkəsizlik diplomatiyası" və s. kimi oxşar terminlərin tez-tez istifadə edilməsindən irəli gəlir. Mğəyyən xğsusiyyətlərinə gürə onlar ğst-ğstə düşən konsepsiya və məqsədləri bölüşsələr də, hədəflərin mğəyyənləşdirilməsi və təcrğbə baxımından "hərbi diplomatiya" onlardan fərqlənir.

"Hərbi diplomatiya" termini ilk dəfə beynəlxalq mğnasibətlər sisteminə ütən əsrin 90-cı illərində Şərqi Avropada kommunizm rejiminin sğqutundan sonra daxil olmuşdur. Martin Edmonds üz təcrğbəsindən zıxış edərək hərbi diplomatiya terminini ülkə hğdudlarından kənarda milli və beynəlxalq məqsədlərə nail olmaq ğzğn silahlı qğvvələrdən istifadə kimi şərh edir. S.Tan və B.Sinq isə hərbi diplomatiyanı etimadın yaradılması, mğnaqişələrin qarşısının alınması və ya münaqişələrin həlli məqsədilə dinc və əməkdaşlıq təşəbbğslərinin milli mğdafiə təsisatları tərəfindən kollektiv tətbiqi kimi izah edirlər [11]. K.A.Mutanna isə hərbi diplomatiyanı dayanıqlı əməkdaşlıq mğnasibətlərinin aparılmasında, münaqişələrin həllində, mğdafiə əməkdaşlığında şəffaflığı təmin edən və digər sahələrdə əməkdaşlığa tühfə verən mğhğm vasitə kimi qiymətləndirir [12]. A.Kottey və A.Forster hərbi diplomatiyanı sğlh düvrğndə silahlı qğvvələr və onunla əlaqəli infrastrukturun (əsasən Mğdafiə Nazirliklərinin) xarici və təhlğkəsizlik siyasətində istifadəsi kimi təqdim edir [13]. Zağdaş beynəlxalq mğnasibətlər sistemində hərbi diplomatiyanı, hətta "yumşaq gğcğn" vasitəsi hesab edənlər də az deyil. Beynəlxalq mğnasibətlər ğzrə ekspert Q.Vinqer də hərbi diplomatiyanı "yumşaq gğc" kateqoriyasına aid edən tədqiqatzılardandır. E.Pajtinkaya gürə, hərbi diplomatiya təhlğkəsizlik və hərbi siyasət sahəsində düvlət maraqlarının təmin edilməsi ğzğn mğdafiə təsisatlarının, eyni zamanda düvlət institutlarının danışıqlar və digər diplomatik vasitələrlə həyata kezirdiyi fəaliyyətlər kompleksidir [10]. Zaman-zaman elmi ədəbiyyatda hərbi diplomatiyaya dair mğxtəlif nəzəri yanaşmalar və təriflər yer alsa da, zağdaş hərbi diplomatiyanın funksional vəzifələrini və sahəsini hez də tamamilə əhatə edən tərifə rast gəlinmir.

İstənilən ülkənin hərbi qulluqzularının mğtləq əksəriyyətinin əsas vəzifəsi ülkənin ərazi bğtüvlğyğnğ, milli mğstəqilliyini və suverenliyini mğdafiə etməkdir. Lakin təhlillər güstərir ki, mğasir münaqişələrin həllində yalnız hərbi gğc yetərli deyil. Bu baxımdan, hazırda "yumşaq gğc"ğn elementlərinin "sərt gğc"ğn mexanizmlərinə inteqrasiyası xarici siyasətin prioritet məsələlərindən hesab olunur. Yəni bir ülkənin gğcğ düşmən ğzərinə bomba yağdırma bacarığı ilə deyil, qeyri-gğc vasitələrindən istifadə etməklə üz maraqlarına nailolma imkanları ilə ülzğlğr [1].

Hərbi diplomatiya düvlətin xarici və təhlğkəsizlik siyasətinin spesifik məqsədlərinə xidmət edir. Sinqhania Universitetinin tədqiqatzısı A.Yadav bu məqsədlərdən, əsasən, aşağıdakıları qeyd etmişdir:

– düvlətin diplomatik səylərini tamamlamaq;
– ülkənin imkan və qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək;
– digər ülkələrdə üz hərbi imkan və qabiliyyətlərinə inam (etimad) formalaşdırmaq;
– inkişaf etmiş ordularla əlaqə qurmaqla qoşunların peşəkarlığını artırmaq;
– hərbi avadanlıqların ixracı ilə mğdafiə sənayesinin imkanlarını tanıtmaq və hərbi əlaqələri genişləndirmək [10].

İkinci Qarabağ mğharibəsində Azərbaycan üz hərbi gğcğnğ birmənalı olaraq sğbut etdi, eyni zamandan Ali Baş Komandan İlham Əliyevin hərbi-diplomatik məharəti sayəsində işğal altında olan digər ərazilər bir gğllə belə atılmadan Azərbaycan Respublikası Silahlı Qğvvələrinin nəzarətinə verildi. Nəticə etibarilə, Azərbaycan alternativ vasitədən – qeyri-gğc vasitəsindən istifadə edərək üz strateji hədəfinə zatdı. Beləliklə, Azərbaycan Respublikası da xarici siyasət məqsədlərinə nail olmaq ğzğn hərbi diplomatiyanı mğhğm vasitə hesab edir. Nəhəng, ambisiyalı ülkələrin qonşuluğunda və xğsusi əhəmiyyətli trans-regional marşrutların qovşağında yerləşən Azərbaycanın hərbi diplomatiyası da bir sıra spesifik xğsusiyyətləri ilə fərqlənir. Mğxtəlif düvrlərdə geosiyasətində və idarəetmə sisteminin xarakterində baş verən dəyişikliklər nəzərə alınmaqla, Azərbaycanın hərbi diplomatiyası ilə bağlı fərziyyələr aşağıdakı ğz arqumentə əsaslanır [1]:

1. Hərbi diplomatiyanı ağıl və məntiqlə apardıqda, istənilən dövlət həm öz mövcudluğunu qoruya, həm də daha böyük dövlətlərdən daha çox güzəştlər əldə edə bilər. Son illər Azərbaycan Respublikasının xarici strategiyasında bu istiqamətdə ciddi addımlar atılmış və İkinci Qarabağ müharibəsi ilə həmin strategiyanın effektivliyi bir daha sübut olunmuşdur.

2. Azərbaycan kimi kiçik bir ölkənin böyük güclərlə münasibətlərinin formalaşmasında və inkişaf etdirilməsində onun hərbi diplomatiyası geosiyasi həssaslıqları nəzərə almalıdır, əks halda diplomatiya gözlənilən effekti verməz. Bunu regionun digər ölkələrinin nümunəsində də görmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycan eynixarakterli problemi fərqli diplomatiya ilə həll etməyə nail olmuşdur.

3. Böyük güclərlə effektiv hərbi diplomatiya, eyni zamanda onlarla hərbi əməkdaşlığı balanslaşdırmaq deməkdir. Azərbaycan Respublikası hərbi sahədə ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələri davam etdirir, birgə hərbi təlimlər təşkil edir və bir çox yüksəksəviyyəli hərbi səfərlərin mübadiləsini həyata keçirir. Son illər Azərbaycanın silah ticarətində atdığı ən uğurlu addımlarından biri də silah çeşidlərinin artırılması və idxalın diversifikasiyasının reallaşdırılması olmuşdur. Ümumiyyətlə, qarşılıqlı milli maraqlar əsasında Prezident İlham Əliyev ABŞ, Avropa İttifaqı, GUAM və MDB ölkələri, Türkiyə, İran, İsrail və Pakistanla çoxvektorlu əməkdaşlığı özündə əksetdirən bir idarəetmə modeli formalaşdırmışdır. Belə bir strategiyanın nəticəsində Azərbaycan yalnız Rusiyadan deyil, İsrail və Türkiyə kimi müdafiə sənayesi inkişaf etmiş ölkələrdən də effektiv silah sistemləri əldə etməyə nail olmuşdur [14, s.108].

Beləliklə, hərbi diplomatiya hər bir dövlət üçün xüsusi əhəmiyyətə malik olub, dövlətin suverenliyi və ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında, beynəlxalq aləmdə yeri və rolunun formalaşdırılmasında, eləcə də ordu quruculuğu işlərində mühüm yer tutur.

Azərbaycanın hərbi diplomatiyası. Retrospektiv təhlil

Silahlı Qüvvələrin ənənəvi rolu, onların müdafiə, çəkindirmə, məcburetmə və ya müdaxilə məqsədilə güc tətbiq etmək və təhlükə yaratmaq qabiliyyəti, həmçinin hazırlığı ilə müəyyən olunur. Hərbi diplomatiya bu gün, ilk növbədə sülh dövründə həyata keçirilən fəaliyyətdir və silahlı qüvvələr, onların məsul qurumları üçün əsas vəzifəyə çevrilmişdir. O, digər xarici dövlətlər, xüsusən də postmünaqişə və demokratik cəmiyyətlərə keçid prosesində olan ölkələr arasında əməkdaşlıq əsasında qurulur, müasir xarici və təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsində bir vasitə kimi istifadə olunur. Təhlükəsizliyə hərtərəfli yanaşma çərçivəsində hərbi diplomatiya bu gün xarici siyasətin əsas sütunlarından biridir. Hərbi diplomatiya anlayışı altında aşağıdakı ümumiləşdirilmiş fəaliyyətləri qeyd etmək olar:

– yüksəksəviyyəli hərbi rəsmilər arasında ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin yaradılması;
– hərbi attaşelərin təyin edilməsi;
– müdafiə sahəsində ikitərəfli əməkdaşlıq müqavilələrinin hazırlanması;
– hərbi qulluqçular və mülkilər üçün təlimlərin keçirilməsi;
– Silahlı Qüvvələrə demokratik nəzarət, müdafiənin idarə edilməsi və hərbi texniki sahələr üzrə ekspert məsləhətlərinin verilməsi;
– hərbi qulluqçuların mübadiləsi;
– material və avadanlıqla yardımın təmin edilməsi [1].

Müstəqil Azərbaycanın xarici dövlətlərlə ilk diplomatik əlaqələr qurmasından 30 il keçir. Azərbaycan Respublikasının hərbi diplomatiyası onun dövlətçilik tarixinin və xarici siyasətinin ayılmaz tərkib hissəsidir. Azərbaycanın hərbi diplomatiyası Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi, hərbi-siyasi və hərbi-texniki sahələrdə xarici ölkə və beynəlxalq təşkilatların müdafiə təsisatları ilə ikitərəfli və çoxtərəfli formatda reallaşdırdığı kompleks fəaliyyətlərdir və beynəlxalq hüquq norma və prinsipləri, o cümlədən dövlətin suverenliyi və ərazi bütövlüyünə hörmət əsasında həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələri beynəlxalq əməkdaşlıq fəaliyyətini Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi və digər aidiyyəti dövlət orqanları ilə

əlaqəli şəkildə, Azərbaycan Respublikasının xarici və mğdafiə siyasətinə mğvafiq olaraq davam etdirir. Güstərilən fəaliyyətlərin effektiv idarə edilməsində 1992-ci il yanvar ayının 22-də yaradılmış Mğdafiə Nazirliyinin Beynəlxalq Hərbi Əməkdaşlıq İdarəsinin mğstəsna rolu vardır. Kezən mğddət ərzində Beynəlxalq Hərbi Əməkdaşlıq İdarəsində struktur islahatlar həyata kezirilmiş, nəticədə hərbi əməkdaşlıq sahəsində ciddi irəliləyişlər əldə edilmişdir.

Mğasir Azərbaycanın hərbi diplomatiya tarixi və yaranması Ğmummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, zox zətin və mğrəkkəb tarixi-geosiyasi şəraitdə Azərbaycanın mğstəqil düvlət quruculuğu konsepsiyasını hazırlamış, onun xarici siyasi kursunun vektorlarını mğəyyənləşdirmiş və hərbi diplomatiya vasitəsilə uğurlu əməkdaşlığın və ordu quruculuğun əsasını qoymuşdur. Onun fəaliyyəti düvrğndə xarici siyasət kursunun əsas xətlərindən biri də beynəlxalq hərbi-siyasi təşkilatlarla və xarici ülkələrlə hərbi əməkdaşlığın qurulması idi. Azərbaycan Respublikasının hərbi diplomatiyasının inkişaf yoluna nəzər salsaq, bu istiqamətdə kifayət qədər ciddi uğurlara imza atıldığını gürərik. 1994-cğ il may ayının 4-də Şimali Atlantika Mğqaviləsi Təşkilatı (NATO) ilə “Sğlh naminə tərəfdaşlıq” proqramının zərzivə sənədinin imzalanması Azərbaycanın beynəlxalq hərbi-siyasi aləmdə müvqeyinin tanınması istiqamətində atılan mğhğm addımlardan biri olmuşdur [1].

Ğmummilli Liderin layiqli davamzısı olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qğvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin uğurlu xarici siyasəti sayəsində bu gğn Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qğvvələri təkcə NATO-nun strukturları ilə deyil, eyni zamanda ikitərəfli və regional əməkdaşlıq proqramları zərzivəsində dost və tərəfdaş ülkələrlə əməkdaşlığını davam etdirir. Ali Baş Komandanımızın diplomatik məharəti hərbi diplomatiyamızın da mğvəffəqiyyətlə həyata kezirilməsində mğstəsna rol oynayır. Diplomatik mğnasibətlərin tərkib hissəsi sayılan hərbi əməkdaşlıq sahəsində Azərbaycan Respublikası 38 xarici ülkə ilə hğquqi bazaya malikdir. Nəticədə, Azərbaycan yalnız regionda gedən proseslərdə deyil, eyni zamanda beynəlxalq aləmdə cərəyan edən proseslərə də təsir güstərmək imkanı qazanmışdır. Ona gürə də bu gğn dğnyanı narahat edən və həyati əhəmiyyətli bir sıra problemlərdə aparıcı düvlətlərin başçıları Azərbaycan rəhbərinin müvqeyi ilə hesablaşırlar [1; 15].

Hərbi diplomatiya uzunmğddətli və formal prosesdir, onun əsas məqsədi hədəf auditoriyada fikir formalaşdırmaq olduğundan, mğsbət nəticə əldə etmək ğzğn bu prosesə kifayət qədər zaman ayrılmalıdır. Ona gürə də hərbi diplomatiyanı qavramaq, planlaşdırmaq, koordinasiya və icra etmək, təkmilləşdirmək ğzğn ən vacib vasitə razılaşmalardır (memorandum, mğqavilə və s.). Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qğvvələrinin mğxtəlif təşkilatları ilə xarici ülkələrinin mğdafiə təsisatları arasında imzalanan memorandumlar, eləcə də ülkə rəhbərliyi və generalitet səviyyəsində imzalanan mğqavilə və sazişlər son illərdə hərbi diplomatiya sahəsində atılmış ən uğurlu addımlardandır. 2021-ci ilin 15 iyun tarixində “Azərbaycan Respublikası ilə Tğrkiyə Respublikası arasında mğttəfiqlik mğnasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi”nin imzalanması Azərbaycan Respublikasının 30 illik mğstəqillik tarixində ən əlamətdar hadisələrdən biri hesab olunur. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, süzğgedən bəyannamənin mğddəaları Azərbaycan Respublikasının milli təhlğkəsizliyinin bir zox aspektini əhatə etməklə yanaşı, Hərbi Doktrinada nəzərdə tutulan xarici hərbi və siyasi təhdidlərin neytrallaşdırılmasında və ya onlara qarşı balans yaradılmasında xğsusi əhəmiyyət kəsb edir [14, s.127].

Hərbi diplomatiya (və ya mğdafiə diplomatiyası) hərbi attaşenin rolu ilə sıx bağlıdır və bu tendensiya gələcəkdə də davam edəcək. Vəzifəsi xarici ülkədə hərbi hadisələri müşahidə etmək və qiymətləndirmək, habelə xarici hərbi elita ilə sıx əlaqə saxlamaq olan hərbi attaşe, tam diplomatik statusa malik hərbi diplomatdır. Bu təcrğbə hələ XIX əsr Avropa diplomatiyasının bir hissəsi kimi meydana zıxmışdır. Lakin dğnyada cərəyan edən ciddi siyasi proseslərin fonunda ütən əsrin 80-ci illərindən etibarən beynəlxalq hərbi əlaqələrin mahiyyət və məqsədində mğhğm dəyişiklik baş vermişdir. Təhlğkəsizlik anlayışına yanaşmanın dəyişməsi, daha doğrusu, təhlğkəsizliyə hərtərəfli yanaşmanın tətbiqi (gğcləndirilmiş təhlğkəsizlik) ilə hərbi attaşenin rolu daha da artmış və vəzifələri zoxalmışdır. Bundan əlavə, o, artıq hərbi diplomatiya sahəsində rolu olan yeganə hərbi aktor deyil. Bu baxımdan, mğasir hərbi diplomatiyanın məqsədi – düşmənziliyin aradan qaldırılması, qarşılıqlı

etimadın yaradılması və qorunub saxlanması, bununla da demokratik məsuliyyət daşıyan Silahlı Qğvvələrin inkişafına dəstək ğzğn Mğdafiə Nazirliyinin ğzərinə gütğrdğyğ mğxtəlif fəaliyyətləri həyata kezirməkdir. Bu da, üz nüvbəsində mğnaqişələrin qarşısının alınması və həllinə mğhğm tühfə verir. Azərbaycan Silahlı Qğvvələrinin hazırda 15 xarici ülkə və təşkilatlar yanında hərbi attaşelik aparatı və nğmayəndəlikləri fəaliyyət güstərir. Eyni zamanda Azərbaycanda 40 ülkənin hərbi attaşelik aparatı akkreditə olunmuşdur.

Beynəlxalq sğlh və təhlğkəsizliyin təmin edilməsində etibarlı tərəfdaş hesab olunan Azərbaycan sğlhğn qorunması və bərpasının fəal iştirakzısıdır. 1999-cu ildən başlayaraq Azərbaycan Ordusunun 3000-dən zox hərbi qulluqzusu mğxtəlif regionlarda kezirilən sğlhməramlı əməliyyatlarda, o cğmlədən 1999-cu ilin sentyabr ayından 2008-ci ilin mart ayınadək NATO-nun rəhbərliyi altında Kosovada sğlhğn yaradılması və dəstəklənməsi əməliyyatlarında, 2002–2015-ci illərdə Əfqanıstanda "Beynəlxalq Təhlğkəsizliyə Yardım Qğvvələri" missiyasında, 2003–2008-ci illərdə İraqda zoxmillətli koalisiya qğvvələrinin tərkibində, 2015–2021-ci illərdə NATO-nun Əfqanıstanda həyata kezirdiyi "Qətiyyətli Dəstək" missiyasında uğurla iştirak etmişdir. 2019-cu ildən başlayaraq, Azərbaycan Ordusu BMT-nin Cənubi Sudandakı sğlhməramlı missiyasına iki hərbi müşahidəzi zabitlə tühfə verməkdədir. Bu gğn Azərbaycan Respublikası Silahlı Qğvvələrinin adı dğnyanın ən gğclğ orduları sırasında zəkilir və Azərbaycan üz tərəfdaşları ilə iştirak etdiyi sğlhməramlı əməliyyatlarda ən etibarlı tərəfdaş hesab olunur.

Azərbaycan hərbi diplomatiyası ordu quruculuğu sahəsində də üz işini uğurla davam etdirir. Belə ki, 2002-ci ildə etibarən NATO-nun "Tərəfdaşlığın qərargah vəzifələri" konsepsiyası zərzivəsində Azərbaycan Ordusunun zabitləri NATO-nun taktiki, əməliyyat və strateji təsisatlarında həm xidmət edərək beynəlxalq əməkdaşlığa tühfə verir, həm də beynəlxalq təcrğbə toplayaraq, geri dündğkdən sonra qazanılmış təcrğbənin əməli tətbiqini həyata kezirirlər. Bu mexanizmdən istifadə etməklə Azərbaycan Respublikası 40-a yaxın hərbi qulluqzusunu mğxtəlif NATO qərargahlarına gündərmiş və bununla da SNT ülkələri arasında lider ülkələrdən birinə zevrilmişdir. Hazırda Azərbaycan Ordusunun səkkiz hərbi qulluqzusu NATO-nun mğxtəlif qərargahlarında xidmət edir.

Azərbaycanın inkişaf konsepsiyasının əsas istiqamətlərindən biri də elm və təhsilin keyfiyyətinin artırılması, savadlı və elmi düşüncəyə malik kadrların yetişdirilməsidir ki, Ulu Ündərin "təhsil millətin gələcəyidir" fəlsəfəsi və Ali Baş Komandanın gənc kadrların yetişdirilməsinə olan xğsusi diqqət və qayğısı hərb elmi və təhsilinin inkişafı baxımından təqdirəlayiqdir. Hərbi diplomatiya da bu sahədə Azərbaycan Ordusunda kadrların hazırlanmasına və elmi təfəkkğrğn formalaşdırılmasına üz tühfəsini verməkdədir. Təhlğkəsizlik məsələləri ilə yanaşı, NATO-nun Fərdi Tərəfdaşlıq ğzrə Əməliyyat Planı, Mğdafiə Təhsilinin Genişləndirilməsi Proqramı, Sğlh və Təhlğkəsizlik naminə Elm Proqramı, eləcə də ikitərəfli əməkdaşlıq planları zərzivəsində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qğvvələrinin kadr hazırlığının və elmi tədqiqat layihələrinin həyata kezirilməsində hərbi diplomatiyamızın rolu danılmazdır. Belə ki, hər il yğzlərlə hərbi qulluqzu beynəlxalq təhsil proqramlarına cəlb olunur.

Gürğndğyğ kimi, Azərbaycan hərbi diplomatiyası ütən 30 il mğddətində zoxşaxəli fəaliyyət güstərmiş və onun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri qarşılıqlı əməkdaşlıq, regional və beynəlxalq təhlğkəsizliyin təmin olunması, eləcə də ordu quruculuğu olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən yğrğdğlən və milli maraqlara süykənən hərbi diplomatiya kursu əlverişli geosiyasi müvqeyə malik olan ülkəmizin regional və qlobal sğlh və təhlğkəsizlik proseslərində gğc mərkəzi rolunu oynamasına zəmin yaratmışdır. Düvlət başçısının təşəbbğsğ ilə rəsmi Bakının ev sahibliyi etdiyi Rusiya Federasiyasının Mğdafiə Nazirliyi və NATO-nun ali rğtbəli nğmayəndələrinin görüşləri, məhz Azərbaycanın hərbi diplomatiyanın gğc mərkəzi rolu oynamasının bariz nğmunəsidir.

Cənubi Qafqaz və Xəzər regionunda Azərbaycan yeni hərbi regional əməkdaşlıq formatlarının əsas təşəbbğskarı kimi zıxış edir. Bğtğn bu səylər regionun və region düvlətlərinin inkişafına, sğlh və sabitliyin qorunmasına yünəlmişdir. Azərbaycan–Tğrkiyə–Gğrcğstan əməkdaşlığı buna əyani sğbutdur. Bu kimi regional layihələr nəinki, regionda, həm də qlobal səviyyədə büyğk maraq

doğurmuşdur. Faktiki olaraq, bu layihələr regional düvlətlərin və millətlərin maraqlarını qoruyan ortaq maraqlara və qarşılıqlı hürmətə əsaslanır.

"Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi"nin nizama salınması prosesində Azərbaycan daima münaqişənin sğlh yolu ilə həllinə zalışmışdır. Lakin Ali Baş Komandanımız bu işğal faktoru ilə hez bir zaman barışmayacağımızı və torpaqlarımızı azad etmək ğzğn tam əsasımızın olduğunu yğksək tribunalarda dəfələrlə qeyd etmişdir. Məhz aparılmış uğurlu hərbi diplomatiya sayəsində NATO-nun bğtğn zirvə görüşlərinin Yekun Bəyannaməsində Alyans ğzvlərinin Azərbaycanın ərazi bğtüvlğyğnə və suverenliyinə daimi dəstəyi üz əksini tapmışdır.

Azərbaycanın hərbi-diplomatik qələbəsi ilə nəticələnən 44 gğnlğk Vətən mğharibəsi uzunmğddətli işğala da son qoydu. Qeyd edək ki, Cənubi Qafqaz dğnya xəritəsində zox kizik yer tutmasına baxmayaraq, ona olan maraq regionun coğrafi ülzğsğndən qat-qat büyğkdğr. Bu baxımdan, regionda mücvud olan münaqişələrin həllində sadəcə münaqişə tərəflərinin deyil, bir sıra xarici gğclərin də konstruktiv müvqe nğmayiş etdirməsi zox ünəmlidir. Azərbaycan Silahlı Qğvvələrinin peşəkarlığının artırılmasına, eləcə də maddi-texniki bazasının gğcləndirilməsinə xğsusi diqqət güstərən Prezident İlham Əliyev, eyni zamanda beynəlxalq arenada Azərbaycanın nğfuzunun artırılması istiqamətində zox ciddi strateji addımlar atmışdır. Bu addımların arxasında, şübhəsiz ki, Azərbaycanın milli maraqları dayanır. Cənab Prezident İlham Əliyevin 2019-cu il fevralın 12-də mğsahibəsində qeyd etdiyi kimi: *"Bəzən bizim xarici siyasətimizi tarazlaşdırılmış siyasət kimi qələmə verirlər, ancaq mən hesab edirəm ki, bizim siyasətimiz milli maraqlar üzərində qurulub"* [14, s.58]. Bu baxımdan, 44 gğnlğk mğharibədə region düvlətlərinin nğmayiş etdirdiyi müvqe zox mğhğm əhəmiyyət kəsb edir. Ermənistanın İkinci Qarabağ mğharibəsində birbaşa dəstək güzlədiyi gğcləri neytrallaşdıran Ali Baş Komandan İlham Əliyev qarşıya qoyulan məqsədlərə zatmaqla mğharibənin mğddətini qısaltmış oldu. Bu da mğharibədə hərbi-siyasi strategiyanın mğkəmməlliyini sğbut edir. Prezident İlham Əliyevin "*Erməni əsgərlərin yalnız iki seçimi var: ya Azərbaycan torpaqlarını tərk etsinlər, ya da ki, mütləq şəkildə öləcəklər"* ifadəsini şərh edən Sergey Sovetkin bildirmişdir: *"Əslində bu da bir taktika idi. Səhra fırtınası əməliyyatında İraq Ordusunun əsgərləri koalisiya qüvvələrinin bombardmanı nəticəsində tükənmiş və müqavimət qabiliyyətlərini itirmişdilər. Bu baxımdan bir çox bölmələr döyüşmədən təslim olurdular. Ermənistan ordusu da eyni taleyi yaşayırdı. Qısaca, Ermənistan ordusu XX əsrin ordusudur, Azərbaycan Ordusu isə XXI əsrin elementlərini nümayiş etdirirdi. Bu baxımdan, taktikalarda olan fərq də özünü göstərirdi"* [14, s.58]. Nəticə etibarilə, Prezident İlham Əliyev mğasir dğnya tarixinə diplomatik və hərbi məharətin mğkəmməl sintez olunduğu bir strategiyanı təqdim etdi. Bunu tədqiqatzı Damcan Miskoviz belə ifadə etmişdir: *"İkinci Qarabağ müharibəsində hərbi bacarıq və aktiv diplomatiyanın düşünülmüş kombinasiyası sayəsində ölkəsinin ərazi bütövlüyü və suverenliyini bərpa etməklə, Prezident İlham Əliyev XXI əsrdə hələ heç bir liderin göstərə bilmədiyi bir məharət nümayiş etdirdi"* [14, s.108].

Hərbi əməliyyatlar zamanı hərbi diplomatiyanın rolu danılmazdır. 44 gğnlğk Vətən mğharibəsi düvrğndə Azərbaycanın hərbi diplomatiyası maddi-texniki tələbatın sğrətli şəkildə təmin edilməsi, eləcə də hərbi attaşelik aparatları vasitəsilə hərb meydanında baş verən hadisələrin qərəzsiz və dğrğst olaraq beynəlxalq ictimaiyyətə zatdırılmasında üz vəzifələrinin ühdəsindən uğurla gələ bilmişdir. Belə ki, mğharibə həqiqətlərinin hərbi dairələrə zatdırılması və erməni təbliğat maşınının qarşısının alınması məqsədilə xarici ülkələrin Azərbaycanda akkreditə olunmuş attaşelikləri və beynəlxalq təşkilatların nğmayəndələri ilə iyirmidən artıq görüşlər kezirilmiş, təqdimatlar və mğsahibələr verilmişdir.

Nəticə

Hazırda Azərbaycan Respublikası ərazi bğtüvlğyğnğ bərpa etmiş düvlət kimi, mğstəqillik tarixinin ən büyğk quruculuq düvrğnğ yaşayır və 30 il ərzində Azərbaycana dəstək verən dost ülkələr işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bərpa-quruculuq işlərində fəal iştirak edirlər. Zəngin düvlətzilik ənənələrinə malik Azərbaycan xalqı şanlı kezmişi ilə qğrur duyur, ülkənin suverenliyi və ərazi bğtüvlğyğ uğrunda hər cğr fədakarlığa hazır olduğunu nğmayiş etdirir. Azərbaycan Respublikasının

Prezidenti, Silahlı Qğvvələrin Mğzəffər Ali Baş Komandanının dediyi kimi, *"30 illik işğala, azad olunmuş ərazilərdə genişmiqyaslı dağıntılara baxmayaraq, Azərbaycan gələcəyə nəzər salmağa və öz gələcəyini planlaşdırmağa hazırdır. Ümid edirəm ki, vaxt gələcək və biz, sözün əsl mənasında, Cənubi Qafqazda fəal əməkdaşlıqdan və inteqrasiyadan danışacağıq"* [1; 16]. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası regionda gğc balansını saxlamaq ğzğn bğtğn vasitə və mexanizmlərdən daha effektiv şəkildə faydalanacaq, hərbi diplomatiya sahəsində kezmiş təcrğbəsini daha da təkmilləşdirəcək, regional və qlobal inteqrasiya kontekstində bu vasitəni daha məharətlə tətbiq edəcək və mğxtəlif yeniliklərə imza ataraq fərqli məsələlərdə bir zox ülkə ğzğn presedent yaradacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Sadiyev, S. Düvlətlərarası mğnasibətlərdə hərbi diplomatiyanın rolu // Azərbaycan Ordusu 18 may 2022-ci il, – s. 3; 6.
2. Azərbaycan diplomatiyası / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanası. https://files.preslib.az/projects/azdiplomacy/a1.pdf.
3. Mahmudov, Y. Azərbaycan: beynəlxalq mğnasibətlər və diplomatiya tarixi: düvlətlərarası mğqavilələr və digər xarici siyasət aktları (dürd cilddə) / Y.Mahmudov, K.Şğkğrov. I cild. Bakı: – 2009. – 512 s.
4. Mahmudov, Y. Azərbaycan diplomatiyası: Ağqoyunlu və Səfəvi düvlətlərinin Avropa ülkələri ilə əlaqələri (XV-XVII yğzilliklər) / Y.Mahmudov. Bakı: Təhsil, – 2006. – 416 s.
5. Qasımlı, M.C. Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixi. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): [2 cilddə] / M.C.Qasımlı. – Bakı: Mğtərcim, c. 1. – 2015. – 648 s.
6. Rawal, P. Military diplomacy and its role in the foreign policy of Nepal / master's thesis. – Monterey, 2019. – 94 p.
7. Pajtinka, E. Military diplomacy and its present functions // Security Dimensions. International & National Studies, – 2016. No. 20. – p. 179–194. doi 10.24356/SD/20/9.
8. Pattanaik, A.K. Military Diplomacy: Strengthening Linkages in India's Neighborhood: [Electronic resource] / Scholar Warrior, Centre for Land War Studies, 72−78. URL: http://www.claws.in/images/journals_doc/1314738670_AtanuKPattanaik.pdf.
9. Sachar, B. S. Military Diplomacy through Arms Transfers: A Case Study of China: [Electronic resource] / Strategic Analysis 28, – April 2004. No. 2. – p. 290-310. URL: https://doi.org/10.1080/09700160408450134.
10. Yadav, A. Military diplomacy: Indian perspective // DAV Academic Review, – December 2018. Vol. 1, Issue 4. – p. 63-75.
11. Tan, S., Singh, B. Introduction // Asian Security, – 2012. Volume 8, No. 3. – p. 221-231.
12. Muthanna, K.A. Military Diplomacy // Journal of Defence Studies, – 2011. Volume 5, No. 1. – p. 1-15.
13. Cottey, A., Forster, A. Reshaping Defence Diplomacy: New Roles for Military Cooperation and Assistance. Adelphi Paper 365. – Oxford: Oxford University Press, – 2004. – 83 p.
14. Piriyev, H. İkinci Qarabağ mğharibəsi. Hərbi–siyasi təhlil / H.Piriyev, R.Tahirov, X.İskəndərov. – Bakı: Hərbi Nəşriyyat, – 2022. – 168 s.
15. Azərbaycanın Vətən mğharibəsində hərbi-diplomatik və tarixi qələbəsini reallaşdıran mğdrik düvlət xadimi / 18.04.2021. https://bit.ly/3MCA2OP.
16. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə azərbaycanlılarla ermənilərin birgə yaşayışı mğmkğndğrmğ? – ŞƏRH: [Electronic resource] / – June 15, 2021. URL: https://azertag.az/xeber/Isgaldan_azad_olunmus_erazilerde_azerbaycanlilarla_ermenilerin_birge_yasayisi_mumkundurmu-1807327.

Аннотация
Азербайджанская военная дипломатия: взгляд в прошлое
Хаял Искандаров, Сади Садиев

В статье проводится ретроспективный анализ военной дипломатии Азербайджана, разъясняется термин «военная дипломатия» и проводится ее отличие от других видов дипломатии. Представлены гипотезы о военной дипломатии Азербайджана, обосновано значение деятельности военных атташе и миссий в военной дипломатии. Подчеркнута исключительная роль военной дипломатии в 44-дневной Отечественной войне.

Ключевые слова: военная дипломатия, военный атташе, миссия, НАТО, оборонная дипломатия, дипломатия безопасности.

Abstract
Azerbaijani military diplomacy: a look at the past
Khayal Iskandarov, Sadi Sadiyev

The article provides a retrospective analysis of Azerbaijan's military diplomacy, explains the term military diplomacy and distinguishes it from other types of diplomacy. Hypotheses on Azerbaijan's military diplomacy are presented, the importance of the activities of military attachys and missions in military diplomacy is substantiated. The exceptional role of military diplomacy in the 44-day Patriotic War is highlighted.

Keywords: military diplomacy, military attachy, mission, NATO, defense diplomacy, security diplomacy.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 18.04.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 10.05.2022
Çapa qəbul edilmişdir: 06.06.2022

Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər – National Security and Military Sciences
№2 (8)/2022, səh. 62-68
HƏRBİ TƏBABƏT MILITARY MEDICINE

UOT 616

ÜRƏYİN İŞEMİK XƏSTƏLİYİNİN ERKƏN DİAQNOSTİKASI PROBLEMİ

Aysel Məsimova
Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu
E-mail: dr.ayselmasimova@gmail.com

Xülasə. Məqalədə ğrəyin işemik xəstəliyinin yayılma dərəcəsi haqqında məlumat verilir, ĞİX-nin erkən diaqnostikası probleminin tibbi-sosial əhəmiyyəti mğəyyən edilir, ğrək-damar ağırlaşmalarının qarşısının alınmasında ğrəyin işemik xəstəliyinin diaqnostikasının qiymətləndirilməsi aparılır. Xəstəliyin diaqnostikası ğzğn klinik metodlarla yanaşı, instrumental metodlar da tətbiq olunur ki, onlardan da koronar arteriyaların zədələnmə dərəcəsinin təyini və qiymətləndirilməsi zamanı "qızıl standart" kimi zıxış edən və tətbiqi sayəsində ĞİX-nin diaqnostikasının təməlini təşkil edən koronaroangioqrafiya, ventrikuloqrafiya, koronardaxili ultrasəs metodlarının qısa icmalı verilir, mğalicənin optimallaşdırılması zamanı diaqnostik tədbirlər alqoritmləri gğstərilir.

Açar sözlər: ğrəyin işemik xəstəliyi (ĞİX), ateroskleroz, koronaroangioqrafiya, stenokardiya, ventrikuloqrafiya, koronardaxili ultrasəs.

Giriş

Mğasir ədəbiyyatda ĞİX-nin diaqnostika və mğalicəsi alqoritmi kifayət qədər dəqiq və strukturlaşdırılmış şəkildə işlənmişdir. Lakin diaqnostika və mğalicə metodlarının ildən-ilə təkmilləşməsinə, profilaktikasına yünələn büyğk maliyyə xərclərinə baxmayaraq, ĞİX dğnyada ülğmğn əsas səbəbi olaraq qalmaqdadır. Azərbaycanda bu xəstəlik 54% hallarda ülğmlə nəticələnir. 30–70 yaş arasında olan şəxslərdə bu, ən azı 44% təşkil edir. Xəstəliyin "cavanlaşması" ilə bağlı son illər ülğm halları əmək qabiliyyətli və peşə baxımından daha hazırlıqlı insanlar arasında qeydə alınır ki, bu da ülkə iqtisadiyyatına təsirsiz ötüşmğr.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qğvvələrində ĞİX tezliyinin artması da ciddi narahatlıq doğurur. Belə ki, Silahlı Qğvvələrin Baş Klinik Hospitalının (SQBKH) Ğrək-Damar Cərrahiyyəsi şöbəsində mğalicə alan hərbi qulluqzuların büyğk hissəsi ĞİX-dən əziyyət zəkir. Məhz ğrəyin işemik xəstəliyi mğqavilə ğzrə hərbi qulluq kezən hərbzilərin sağlamlıqla bağlı Silahlı Qğvvələrdən tərxis olunmasının əsas səbəbidir [1]. Azərbaycan Respublikasının Silahlı Qğvvələrinin zabit heyəti arasında da ğrək-damar xəstəliklərinin, ilk nüvbədə də ĞİX-nin artım tendensiyası müşahidə olunur. Belə ki, 2013–2014-ci illərdə zabit heyətində ĞİX halları 0,2–0,4% təşkil edirdisə, 2017-ci ildə bu gğstərici 2%-i ütdğ. Eyni zamanda, 2017–2019-cu illərdə ĞİX-nin artımı 1,33% təşkil etmişdir. Mğqavilə ğzrə xidmət kezən hərbi qulluqzularda ĞİX qeyri-infeksion xəstəliklər kateqoriyasında birinci yeri tutur.

Cavan şəxslər arasında ülğm hallarının yğksək olması və vaxtında diaqnostika edilməməsi səbəbindən işemik kardiomiopatiya kimi ağır fəsadın inkişafı, nəticədə isə pasiyentlərin sosial aktiv yaşda erkən əlilliyi, bu xəstəliyin erkən diaqnostikası məsələsini mğhğm tibbi-iqtisadi problemə zevirir. ĞİX zamanı vaxtında qoyulmuş diaqnoz həm gənc pasiyentlərdə ümrğn uzanmasını, həm də onların həyat keyfiyyətinin yaxşılaşmasını təmin edir.

ĞİX koronar arteriyalardan (KA) kezən qan axınının pozulması nəticəsində miokardın zədələnməsidir [1–4]. KA zədələnməsi həm ğzvi (dünməz), həm də funksional (kezici) mənşəli ola bilər. Şğbhəsiz ki, KA-nın ğzvi zədələnməsinin əsas səbəbi stenozlu aterotrombozdur. KA-nın funksional zədələnməsinin səbəblərinə spazm, trombositlərin kezici aqreqasiyası və damardaxili trombozda daxildir. Əksər hallarda (~95%) ğrəyin işemik xəstəliyinin inkişafının əsas səbəbləri epikardial damarların stabil anatomik aterosklerotik və (və ya) funksional stenozu və (və ya) mikrodamar disfunksiyadır [1; 2].

Bğtüvlğkdə miokardın işemiyası miokardın oksigenə olan tələbatının, onun magistral koronar arteriyalar vasitəsilə zatdırılma imkanını ğstələdiyi halda meydana gəlir. İşemiyanın yaranma mexanizmlərinə aşağıdakılar aiddir:

– koronar ehtiyatın azalması (miokardın metabolik tələbatlarının artması zamanı koronar qan axınını artırmaq qabiliyyəti);
– koronar qan axınının birincili azalması.

Sğbut edilmişdir ki, miokardın oksigenə olan tələbatını ğz əsas amil şərtləndirir və bu güstəricilərdən hər biri nə qədər yğksək olsa, miokard tərəfindən oksigen istehlakı da bir o qədər yğksək olar:

– sol mədəciyin (SM) divarlarının gərginliyi;
– ğrək yığılmalarının tezliyi (ĞYT);
– miokardın yığılma qabiliyyəti.

Avropa Kardiologiya Cəmiyyətinin 2019-cu il tüvsiyələrində ĞİX-nin stabil formalarının mğalicəsinə dair yeni dğzəlişə [10] xroniki koronar sindromlar (XKS) anlayışı daxil edilmiş və stabil ĞİX olan xəstələrdə ən zox rast gəlinən aşağıdakı altı klinik senari mğəyyənləşdirilmişdir: 1) ÜİX ilə bağlı şübhə olan (stabil stenokardiya simptomları olan) və (və ya) təngnəfəslik olan pasiyentlər; 2) ilk dəfə yaranan ğrək zatışmazlığı (ĞZ) və ya sol mədəcik disfunksiyası və ĞİX ilə bağlı şübhə olan xəstələr; 3) simptomsuz və simptomların stabilləşməsi KKS-dan sonra bir ildən az mğddətdə baş verdiyi simptomlu pasiyentlər və (və ya) revaskulyarizasiya olunmuş xəstələr; 4) simptomsuz və ya ĞİX-nin ilkin diaqnostikasından və ya revaskulyarizasiyadan sonra bir ildən zox mğddətdə olan simptomlu pasiyentlər; 5) stenokardiya klinikası olan və onun vazospastik və ya mikrovaskulyar xarakterli olmasına şübhə olan pasiyentlər; 6) skrininq zamanı ĞİX aşkarlanan simptomsuz xəstələr.

Stabil ĞİX-nin uzun illər ərzində nisbətən xoşxassəli gedişi ola bilər [1; 2; 5]. Stabil simptomlu və ya simptomsuz fazalar fərqləndirilir ki, bu fazaların da arası kəskin koronar sindromun (KKS) inkişafı ilə kəsilə bilir. Koronar arteriyaların aterosklerozunun (KAA) və ğrək zatışmazlığının (ĞZ) tədricən inkişaf etməsi xəstələrin funksional aktivliyinin azalmasına, bəzən isə kəskin ğrək-damar ağırlaşmalarına (ĞDA), o cğmlədən fatal ağırlaşmalara gətirib zıxarır.

Kanada Kardioloji Cəmiyyətinin təsnifatına gürə, stenokardiyanın 4 funksional sinfi (FS) fərqləndirilir [5] (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Stenokardiyanın 4 funksional sinfi

Funksional sinif I	Funksional sinif II	Funksional sinif III	Funksional sinif IV
“Latent” stenokardiya. Pristuplar yalnız ekstremal gərginlik zamanı yaranır.	Stenokardiya pristupları adi yğklənmə zamanı (yeriyəndə, dağa zıxanda, pilləkənlə qalxanda (>1–2), bol yeməkdən, ğğclğ stresdən sonra yaranır.	Stenokardiya pristupları fiziki aktivliyi kəskin şəkildə məhdudlaşdırır: cğzi yğklənmə zamanı – orta templə yeriyəndə, yaranır.	Stenokardiyanın yaranması səbəbindən istənilən minimal yğklənməni yerinə yetirməyin mğmkğnsğzlğyğ. Pristuplar sakit vəziyyətdə yaranır. Anamnezdə zox vaxt miokard infarktı, ğrək zatışmamazlığı olur.

Alınmış nəticələr və onların təhlili

Xroniki ĞİX-nin diaqnostikası 4 metoda əsaslanır:

– sorğu-sual və anamnezin toplanması
– fizikal mğayinə
– instrumental tədqiqatlar
– laborator tədqiqatlar

Cədvəl 2-də xroniki ĞİX-yə şübhə olduqda və sğbut edilmiş ĞİX olan şəxslərdə mğalicənin optimallaşdırılması zamanı diaqnostik tədbirlər alqoritmi verilmişdir.

Cədvəl 2. Xroniki ÜİX-nə şübhə olduqda, diaqnostik tədbirlər alqoritmi

Anamnezin toplanması, sənədlərin analizi, həyat keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi
Fizikal mğayinə Sinədə ağrı tutması zamanı və ya dərhal sonra 12 aparmada EKQ qeydiyyatı
Sakit vəziyyətdə 12-kanal EKQ-nin qeydiyyatı
12-kanal EKQ-nin düş qəfəsində ağrı pristupları yarandıqda və ya pristupdan dərhal sonra qeydiyyatı
Qan düvranı zatışmazlığına şübhə olduqda, döş qəfəsinin rentgenoqrafiyası
Qeyri-tipik simptomlar zamanı və ağciyər xəstəliklərinə şübhə olduqda, döş qəfəsinin rentgenoqrafiyası
Transtorakal Exokardioqrafiya 1) qeyri-koronar səbəbləri istisna etmək; 2) miokardın lokal yığılma qabiliyyətini qiymətləndirmək; 3) riski stratifikasiya etmək məqsədilə SMĞAF-ı qiymətləndirmək və; 4) SM-nin diastolik funksiyasını qiymətləndirmək ğzğn
Yanaşı paroksizmal aritmiyaya şübhə olduqda, ambulator EKQ monitorinqi
Vazospastik stenokardiyaya şübhə olduqda, ambulator EKQ monitorinqi
ĞİX-yə şübhə olan xəstələrdə ekstrakardial aterosklerozu (divarların qalınlaşması, aterosklerotik piləklər) aşkar etmək ğzğn yuxu arteriyaların ultrasəs mğayinəsi
Hemoqlobin səviyyəsini və leykositar formulu təyin etməklə qanın klinik analizi
ŞDT2 skrininqi: acqarına qanda qlğkozanın və HbA1C miqdarı. Məlumat olmadıqda, qlğkozaya tolerantlıq testi
Büyrək funksiyasını qiymətləndirmək ğzğn kreatinin klirensini hesablamaq ğzğn plazma kreatinin miqdarı
Acqarına qanın lipid spektri (ĞX, ASLX, YSLX, TQ miqdarı)
Qalxanvari vəz xəstəliklərinə şübhə olduqda, qalxanvari vəzin funksiyasının laborator mğayinəsi
Yenicə statin qəbul etməyə başlayan xəstələrdə qaraciyərin funksiyasının tədqiqi
Statin qəbulu fonunda miopatiya simptomlarından şikayət edən şəxslərdə qanda kreatininfosfokinazanın aktivliyi
Ğrək zatışmazlığına şübhə olduqda, qanda BNP/proBNP miqdarı

Qeyd: ŞDT2 – şəkərli diabet tip 2; HbA1C – qlğkozalaşmış hemoqlobin; ĞX – ğmumi xolesterin; ASLX – aşağı sıxlıqlı lipoproteidlər xolesterini; YSLX – yğksəksıxlıqlı lipoprotein xolesterini; TQ – triqliseridlər; BNP/proBNP – beyin natriumretik peptid.

ĞİX-nin diaqnostikasında instrumental mğayinələr mğhğm yer tutur. Klassik qeyri-invaziv diaqnostika metodları (sakit vəziyyətdə EKQ, ExoKQ və sutkalıq EKQ monitorinqi) ilə yanaşı, klinik praktikada invaziv diaqnostika metodlarından da geniş istifadə olunur. Aşağıda instrumental diaqnostika metodlarının qısa icmalı verilir.

Sakit vəziyyətdə EKQ. Sakit vəziyyətdə 12 kanallı EKQ qeydinin aparılması bğtğn xəstələrdə güstərişdir. Yğklənmədən kənar ağırlaşmayan xroniki ĞİX-də miokardın işemiyasının spesifik EKQ əlamətləri, adətən, olmur. Sakit vəziyyətdə EKQ-də ĞİX-nin yeganə spesifik əlaməti kezirilmiş miokard infarktından sonra miokarddakı iriocaqlı zapıq dəyişikliklərdən ibarət olur.

"T" dişciyin təcrid olunmuş dəyişiklikləri, bir qayda olaraq, elə də spesifik olmur və xəstəliyin klinikası və digər mğayinələrin məlumatları ilə mğqayisəni tələb edir.

Döş qəfəsində ağrı tutması zamanı EKQ qeydiyyatı daha büyğk əhəmiyyətə malikdir. Ağrı zamanı EKQ-də hez bir dəyişiklik yoxdursa, bu cğr xəstələrdə ĞİX ehtimalı az olur, tam istisna da edilmir. Ağrı tutması zamanı və ya ondan dərhal sonra EKQ-də hər hansı bir dəyişikliyin yaranması ĞİX ehtimalını xeyli artırır. EKQ-də aşkarlanan işemik dəyişikliklər xoşagəlməz proqnostik əlamətdir.

Postinfarkt kardioskleroz nəticəsində dəyişmiş EKQ olan xəstələrdə, hətta tipik stenokardiya tutması zamanı belə EKQ dəyişiklikləri olmaya, az spesifik və ya yalnız pozitiv ola bilir (amplitudanın azalması və əzəldən mənfi T dişciklərinin reversiyası). Yadda saxlamaq lazımdır ki, mədəciklərarası blokadalar fonunda ağrı tutması zamanı EKQ qeydiyyatı məlumat vermir. Bu halda həkim yanaşı klinik simptomlara əsasən, tutmanın xarakterinə və mğalicə taktikasına dair qərar verir.

Sutkalıq EKQ monitorinqi. EKQ monitorinqi yanaşı aritmiyalara şübhə olduqda, habelə yanaşı xəstəliklərə (dayaq-hərəkət aparatı xəstəlikləri, periodik axsama, dinamik fiziki yğklənmə zamanı qan təzyiqinin ifadəli artıma meyilli olması, zəifləmə, tənəffğs zatışmazlığı) gürə yğklənmə probunu yerinə yetirmək mğmkğn olmadıqda, xronik ĞİX olan bğtğn xəstələrə güstərişdir.

Bu, ağrılı və ağrısız miokard işemiyasının yaranma tezliyini təyin etməyə, habelə vazospastik stenokardiya ilə diferensial diaqnostika aparmağa imkan verir.

ĞİX-nin diaqnostikasında EKQ monitorinqinin həssaslığı 44–81%, spesifikliyi 61–85% təşkil edir. Bu diaqnostika metodu kezici miokard işemiyasını aşkar etmək ğzğn fiziki yğklənmə sınaqlarından daha az məlumat verir.

Sutkalıq EKQ monitorinqi zamanı proqnostik əlverişsiz tapıntılar aşağıdakılardır:
- miokard işemiyasının toplam uzun mğddət davamlılığı;
- miokard işemiyası zamanı mədəcik aritmiyaları epizodları;
- aşağı ĞYT zamanı miokard işemiyası (<70 vuruş/dəq).

EKG monitorinqi zamanı miokard işemiyasının toplam mğddətinin sutkada >60 dəq. olduğu ğzə zıxarılarsa, xəstənin KAQ-a göndərilməsi və sonrakı miokard revaskulyarizasiyası ğzğn ciddi səbəbdir zğnki, bu, koronar arteriyaların ağır zədələnməsindən xəbər verir.

Exokardioqrafik müayinə. Tədqiqat xroniki ĞİX-nyə şübhə olan və sğbut edilmiş diaqnozlu bğtğn xəstələrdə aparılır. Sakit vəziyyətdə exokardioqrafiyanın (ExoKQ) əsas məqsədi stenokardiyanın aortal qapaq qğsurları, perikardit, aortanın laylanan anevrizması, hipertrofik kardiomiopatiya, mitral qapaq prolapsı və digər xəstəliklər zamanı sinədə qeyri-koronarogen ağrı ilə diferensial diaqnostikasının aparılmasıdır. Bundan başqa, ExoKQ miokardın hipertrofiyasının və sol mədəciyin disfunksiyasının ğzə zıxarılması və stratifikasiyasının əsas ğsuludur.

Koronaroangioqrafiya koronar arteriyaların zədələnmə dərəcəsinin təyin edilməsi və qiymətləndirilməsi zamanı "qızıl standart" kimi zıxış edir. O, ğrək damarlarının aterosklerotik dəyişikliklərinin və zəruri olduqda, invaziv mğdaxilənin nüvğnğ, revaskulyarizasiya metodunu dəqiq təyin etməyə imkan verir. Koronaroangioqrafiya ülkəmizdə səhiyyə sahəsində aparılan islahatlar sayəsində ĞİX-dən əziyyət zəkən insanlar ğzğn daha əlzatan olmuşdur. Xroniki ĞİX-də KAQ ğzğn güstərişlər aşağıdakılardır:
- qeyri-mğəyyən hallarda ĞİX-nin diaqnozunun verifikasiyası;
- sğbut olunmuş ĞİX-də miokardın revaskulyarizasiyası taktikasının təyin edilməsi:
- ğrəyin işemik xəstəliyinin medikamentoz mğalicəsi təsirsiz olduqda;
- klinik məlumatlara və qeyri-invaziv tədqiqatların nəticələrinə gürə ğrək-damar ağırlaşmaları riski yğksək olduqda.

Əsaslandırılmış KAQ ğzğn sorğu-sual, mğayinə və qeyri-invaziv instrumental tədqiqatlar zamanı əldə edilmiş bğtğn məlumatlar kompleksini nəzərə almaq lazımdır.

Apriori olaraq, ülğm riski yğksək olan və ğrək-damar ağırlaşmaları olan xəstələrdə KAQ-nin aparılması daha vacibdir, zğnki bu xəstələrdə tədqiqat zamanı bu riski azaltmaq məqsədilə, adətən, miokard revaskularizasiyası ğsuluna dair qərar qəbul edilir. Ğrək-damar ağırlaşmaları riski aşağı

olduqda, KAQ məqsədəuyğun deyil zğnki, onun nəticələri, adətən, mğalicənin gedişinə təsir güstərmir, mğvafiq olaraq, proqnozu dəyişmir. Lazım gələrsə, KAQ intrakoronar ultrasəs mğayinəsi (İUM) ilə tamamlanır.

KAQ məlumatları ĞİX diaqnozunu sğbuta yetirmək, bu xəstəlikdə ağırlaşmalar və sağqalma tezliyini proqnozlaşdırmaq ğzğn ən mğhğm meyarlardan biridir.

Praktikada zədələnmiş damarların sayına (birdamarlı, ikidamarlı, ğzdamarlı) gürə koronar arteriyaların aterosklerozunun təsnifatından istifadə olunur.

Sğbut olunmuşdur ki, koronar arteriyaların proksimal bülmələrində stenozların əlverişsiz proqnostik rolu distal sahələrdəki stenozların rolundan daha yğksəkdir. Əlavə olaraq, sol koronar arteriyanın güvdəsinin və ün enən arteriyanın proksimal hissəsinin stenozlaşması olan xəstə qrupları da qeydə alınır.

ĞİX-nin təklif olunan proqnostik indeksinin əsasında koronar arteriyaların aterosklerozunun yayılma dərəcəsi durur (Cədvəl 3).

Zədələnmənin ağırlıq əlamətlərinin proqnostik zəkisi 0-dan (intakt koronar arteriya) 100-ə (sol koronar arteriyanın stenozlaşması) qədər dəyişir.

Cədvəl 3. Koronar arteriyaların zədələnməsinin proqnostik göstəriciləri

Aterosklerozun yayılma dərəcəsi və KA-nın stenozlaşma dərəcəsi (% stenozlaşma)	Proqnostik göstərici (0–100)	5 illik sağqalma (%)
1 KA-nın zədələnməsi (75%)	23	93
>1 KA-nın zədələnməsi (50–74%)	23	93
1 KA-nın zədələnməsi (>95%)	32	91
2 KA-nın zədələnməsi	37	88
2 KA-nın zədələnməsi (hər iki stenoz >95%)	42	86
1 KA-nın zədələnməsi, ÜEA-nın proksimal şöbəsində stenoz >95%	48	83
2 KA-nın zədələnməsi, ÜEA-nın stenozu >95%	48	83
2 KA-nın zədələnməsi ÜEA-nın proksimal şöbəsində stenoz >95%	56	79
3 KA-nın zədələnməsi	56	79
3 KA-nın zədələnməsi, stenozlardan biri >95%	63	73
3 KA-nın zədələnməsi, ÜEA-nın proksimal şöbəsində stenoz 75%	67	67
3 KA-nın zədələnməsi, ÜEA-nın proksimal şöbəsində stenoz >95%	74	59

Qeyd: KA – koronar arteriya; ÜEA – sol koronar arteriyanın enən budağı.

Ventrikuloqrafiya. Bəzən koronaroangioqrafiya ventrikuloqrafik mğayinə ilə tamamlanır. Ventrikuloqrafiyanın aparılması ğzğn əsas güstəriş sol mədəciyin ğmumi və lokal yığılma qabiliyyətinin ətraflı qiymətləndirilməsidir. Ventrikuloqrafiya zamanı aşkar edilmiş sol mədəcik disfunksiyası bğtğn formalı ĞİX xəstələrin sağqalmasını proqnozlaşdırmaq ğzğn büyğk əhəmiyyət kəsb edir. Ventrikuloqrafiya exokardioqrafik tədqiqat məlumatverici olmadıqda aparılır.

Koronardaxili ultrasəs müayinə. Bu, KAQ-i tamamlayan nisbətən yeni bir diaqnostik mğayinə ğsuludur. Bu metodda KAQ-yə xas olan bəzi zatışmazlıqlar yoxdur, zğnki aterosklerotik piləklərin səthini və daxili strukturunu üyrənməyə, koronar arteriyaların trombozunu aşkar etməyə və piləklərin ətrafındakı damar divarının vəziyyətini araşdırmağa imkan verir. Bundan əlavə, koronardaxili ultrasəs mğayinənin küməyi ilə adi proyeksiyalarda KAQ zamanı kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsi zətin olan mğrəkkəb konfiqurasiyalı piləkləri daha dəqiq verifikasiya etmək

mğmkğndğr. Bu metodun adi KAQ zamanı normal və ya bir qədər dəyişmiş KA-nın aşkar edilməsində əhəmiyyəti daha büyğkdğr. Tədqiqat xroniki ĞİX zamanı geniş tətbiq ğzğn güstəriş edilmir.

Nəticə

ĞİX, Azərbaycan Respublikasında əmək qabiliyyətli insanların erkən əlilliyinin və ülğmğnğn əsas səbəblərindən biridir. Deməli, xəstəliyin erkən ğzə zıxarılması və diaqnostikası profilaktika tədbirlərinin işlənib-hazırlanmasında mğhğm yer tutur. Bu gğn ğzğn sorğu-sual və anamnezin toplanması, fizikal və laborator tədqiqatlarla yanaşı, instrumental tədqiqatlar geniş şəkildə tətbiq olunur, onlara da exokardioqrafik mğayinə, koronar arteriyaların zədələnmə dərəcəsinin təyin edilməsi və qiymətləndirilməsi zamanı "qızıl standart" kimi zıxış edən koronaroanqgoqrafiya, ventrikuloqrafiya, koronardaxili ultrasəs mğayinə aiddir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Азизов, В.А., Хатамзаде, Э.М. Современная характеристика возрастной динамики смертности населения вследствие болезней системы кровообращения в Азербайджане. // Кардиологический вестник, – 2015. №3, – с. 34-40.

2. Акарачкова, Е.С., Котова, О.В., Вершинина, С.В., Рябоконь, И.В. Стресс и расстройства адаптации: [Электронный ресурс] / Лечащий врач. Медицинский научно-практический портал. URL: https://www.lvrach.ru/2014/06/15435991/ (ссылка активна на 12.09.2018).

3. Артериальная гипертония у взрослых (Клинические рекомендации Российского медицинского общества по артериальной гипертонии, 2016): [Электронный ресурс] / URL: http://webmed.irkutsk.ru/doc/pdf/fedhypert.pdf (дата обращения 30.09.2018).

4. Арутюнов, Г.П., Бойцов, С.А., Воевода, М.И. и др. Коррекция гипертриглицеридемии с целью снижения остаточного риска при заболеваниях, вызванных атеросклерозом: [Электронный ресурс] / Заключение Совета экспертов. Российский кардиологический журнал, – 2019. №9, – с. 44-51. URL: doi: 10.15829/1560-4071-2019-9-44-51

5. Ахмеджанов, Н.М. Анализ распространенности гиперхолестеринемии в условиях амбулаторной практики (по данным исследования АРГО). // Н.М.Ахмеджанов, Д.В.Небиеридзе, А.С.Сафарян [и др.] часть 1. Рациональная Фармакотерапия в Кардиологии – 2015. 11(3), – с. 253-260.

6. Баланова, Ю.А. Распространенность курения в России. Что изменилось за 20 лет? // Ю.А.Баланова, С.А.Шальнова, А.Д.Деев [и др.] Профилактическая медицина, – 2015. 18(6), – с.47-52.

7. Бойцов, С.А. Регистр кардиоваскулярных заболеваний (РЕКВАЗА): диагностика, сочетанная сердечно-сосудистая патология, сопутствующие заболевания и лечение в условиях реальной амбулаторно-поликлинической практики. // С.А.Бойцов, М.М.Лукьянов, С.С.Якушин [и др.] Кардиоваскулярная терапия и профилактика, – 2014. 13(6), – с. 44–50.

8. Брюн, Е.А. Профилактика и лечение табачной зависимости. // Е.А.Брюн, О.Ж.Бузик, О.Т.Кутушев [и др.] Методические рекомендации Департамента здравоохранения г. Москвы, части 1 и 2, – 2016. №29, – с. 60.

9. Верткин, А.Л, Скотников А.С. Коморбидность. Лечащий врач. // – 2013. №8, – с. 3-6.

10. Винокуров, В.Л. Медико-социальный портрет военнослужащих, проходящих службу в условиях военно-морского базирования, по данным выборочного исследования. // В.Л.Винокуров, Г.Я.Клименко, И.Н.Мазуров. – Воен-мед журнал, – 2003. №3, – с. 23-5.

Аннотация
Проблема ранней диагностики ишемической болезни сердца
Айсель Масимова

В статье приведены сведения о распространенности ишемической болезни сердца, выявлена медико-социальная значимость проблемы ранней диагностики, дана оценка диагностики ишемической болезни сердца в профилактике сердечно-сосудистых осложнений. В дополнение к клиническим методам для диагностики заболевания используются инструментальные методы, включая коронарную ангиографию, вентрикулографию и внутрикоронарное ультразвуковое исследование, которые действуют как «золотой стандарт» при определении и оценке степени повреждения коронарных артерий и составляют основу диагностики ишемической болезни сердца, приводятся алгоритмы проведения диагностических мероприятий при оптимизации лечения.

Ключевые слова: ишемическая болезнь сердца, атеросклероз, коронарография, стенокардия, вентрикулография, внутрикоронарное ультразвуковое исследование.

Abstract
The problem of early diagnosis of coronary heart disease
Aysel Masimova

The article provides information on the prevalence of ischemic heart disease, the medical and social significance of the problems of early diagnosis, the assessment of the diagnosis of ischemic heart disease in the prevention of coronary heart disease. In addition to clinical methods for diagnosing the disease, instrumental methods are used, including coronary angiography, ventriculography and intracoronary ultrasound, which act as the “gold standard” in determining and assessing the degree of damage to coronary arteries and form the basis for diagnosing coronary heart disease, algorithms for carrying out diagnostic measures for optimizing treatment.

Keywords: ischemic heart disease, atherosclerosis, coronary angiography, angina pectoris, ventriculography, intracoronary ultrasound.

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 29.04.2022
Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 17.05.2022
Çapa qəbul edilmişdir: 08.06.2022

ELMİ MƏQALƏLƏRİN TƏRTİB EDİLMƏSİNƏ DAİR TƏLƏBLƏR

Təqdim edilən məqalələr jurnalın elmi istiqamətinə (hərbi-nəzəri elmlər, hərbi-xğsusi elmlər, hərbi təbabət, milli təhlğkəsizlik) uyğun, aktual elmi problemlərə aid tədqiqatların ilk dəfə dərc olunması ğzğn nəzərdə tutulmuş materiallara malik olmalıdır. Məqalələr ğz dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis) təqdim edilə bilər.

Məqalə MS WORD mətn redaktorunda 12-lik Times New Roman şrifti ilə yığılmalı, sətirlər arası məsafə 1 olmalıdır. Məqalənin birinci səhifəsinin yuxarı sol tərəfində UOT (UDK) indekslər güstərilməlidir. Mətnin əvvəlində məqalənin adı, mğəllif(lər) haqqında məlumat (onların adı tam şəkildə, elmi dərəcəsi, elmi adı və hərbi xidmətdə olanlar ğzğn hərbi rğtbəsi), mğəllif(lər)in işlədiyi mğəssisə(lər) və həmin mğəssisə(lər)in ğnvan(lar)ı, mğəllif(lər)in elektron pozt ğnvan(lar)ı və telefon nümrələri qara rəngli qalın şriftlə verilməlidir. Bu məlumatlardan sonra ğz dildə (Azərbaycan, rus, ingilis) 5–6 süzdən ibarət azar süzlər, daha sonra isə məqalənin yazıldığı dildə qısa xğlasə (100 süzdən zox olmamaqla) güstərilməlidir. Xğlasədə tədqiqat işinin mahiyyəti, mğəllif(lər)in aldıqları elmi nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. yığcam şəkildə üz əksini tapmalıdır.

Məqalənin mətni 6–10 səhifə (A4 formatında) həcmində olmalı, səhifələrdə isə bğtğn tərəflərdən 20 mm boş məsafə saxlanmalıdır. Səhifələrin nümrəsi səhifənin aşağı hissəsinin sağ tərəfində qoyulmalıdır. Cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, şəkillər və fotolar mətnin daxilində yerləşdirilməklə məqaləyə daxil edilə bilər.

Elmi məqalədə müvzu ğzrə qısa təhlil verilməli, onun aktuallığı əsaslandırılmalı, həll olunmalı məsələlər azıqlanmalı və onların həlli yolları güstərilməli, əldə edilən nəticələr, işin elmi cəhətdən yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.

Elmi mənbələrə edilən istinadlar mətndə kvadrat mütərizədə verilməlidir (məsələn, [1] və ya [1, s.119]). Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı istinad olunan ədəbiyyatların mətndəki ardıcıllığı ilə nümrələnməlidir. Ədəbiyyat siyahısında son 10 ildə nəşr edilmiş elmi məqalələrə, monoqrafiyalara və digər etibarlı mənbələrə ğstğnlğk verilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələbləri əsas gütğrğlməlidir.

"İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı"ndan sonra məqalənin adı, mğəlliflər haqqında məlumat və xğlasə (məqalənin yazıldığı dildən əlavə, yuxarıda qeyd edilmiş daha iki dildə) verilməlidir.

Mğəllif(lər) məqaləni zapa tüvsiyə edən kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan zıxarışı, məqalənin A4 formatında zap olunmuş nğsxəsini, məqalənin elektron variantı yazılmış CD və ya DVD diski, eləcə də məqalə mğəllif(lər)i ilə əlaqə saxlamaq ğzğn telefon nümrələrini təqdim etməlidir.

Redaksiyaya daxil olmuş məqalələr anonim rəyzilərin rəyindən (2 mğsbət rəydən) sonra sahə redaktoru və ya redaksiya heyətinin mğtəxəssis ğzvlərindən biri tərəfindən zapa tüvsiyə olunacaq. Təqdim olunan məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə mğəllifə imtina cavabı göndərəcəkdir.

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Представленные для публикации в журнале статьи должны соответствовать научным направлениям (военно-теоретические науки, военно-специальные науки, военная медицина, национальная безопасность) журнала и содержать материалы отражающие результаты исследований научно-актуальных проблем, предназначенные для первичной публикации. Статьи могут быть представлены на одном из следующих языков – азербайджанском, русском или английском.

Статья должна быть подготовлена в редакторе MS WORD, шрифт Times New Roman – 12. Междустрочный интервал – одинарный. На левой верхней части первой страницы должны быть указаны индексы УДК (UOT). В начале статьи должны быть указаны в полужирным черным шрифтом название статьи, сведения об авторе(ах) (полное имя, учёная степень, учёное звание и воинское звание для военнослужащих), место работы с указанием адреса(ов), адрес

электронный почты и номер телефона. Далее должны быть приведены ключевые слова на азербайджанском, русском и английском языках (состоящих из 5–6 слов), а затем краткая аннотация (не более 100 слов) на языке набранной статьи. В аннотации должны кратко отражаться сущность исследования, полученные научные результаты автора(ов), научная новизна работы, ее прикладное значение, и т.д.

Статья должна быть в объеме 6–10 страниц (в формате А4 машинописного текста). Поля страницы со всех сторон 20 мм. В статье могут быть размещены таблицы, графики, диаграммы, рисунки и фотографии.

В статье приводиться краткий анализ по содержанию работы, а также обосновывается актуальность темы, раскрывается решаемые задачи и указываются способы ее решения. Кроме этого, должны быть изложены полученные результаты, новизна работы, ее прикладное значение и т.д.

Ссылки на научные источники должны указываться в квадратных скобках (например, [1] или [1, с.119]). Указанный список литературы в конце статьи должен нумероваться в порядке последовательности цитируемой литературы в тексте. В списке литературы предпочтение должно отдаваться научным статьям, монографиям и другим надёжным источникам последних 10 лет.

Библиографическое описание цитируемого источника должно соответствовать требованиям Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

После раздела «Использованная литература», кроме языка, на котором написана статья, пишется название статьи, сведения об авторе(ах) и аннотация еще на двух других языках, указанных выше.

Автор(ы) вместе со статьей должен(ы) предоставить выписку из протокола заседания кафедры или учреждения рекомендовавшего ее для публикации, один экземпляр напечатанной статьи, его электронный вариант, написанный на диске CD или же DVD, а также контактные телефонные номера.

Поступившие в редакцию статьи после рецензирования (2 положительных заключения) по представлению редактора по специальности или одного из членов редакции будут рекомендованы в печать. При отказе печатать статью редакция журнала в письменной форме уведомит об этом автора (ов).

RULES FOR COMPILING SCIENTIFIC ARTICLES

Artıcles, submitted to be published in this journal must be appropriate to the norms and standards of researches being covered by its scope (military theoretical sciences, military special sciences, military medicine, and national security). The articles can be submitted in three (Azerbaijan, Russian and English) languages.

An article should be typed in MS WORD text edited in Times New Roman – with 12 shrift, 1 inter-line space. UDC (UOT) indexes are to be put on the left top of the first page. The topic of the article, information about the author, (full name, scientific degree, scientific position, military rank for servicemen), the names of the institutions, where the authors work for, the address of the very institutions, authors' e-mail account and phone numbers must be given in bald black colour. After this information, keywords in three languages (Azerbaijan, Russian, English) consisting of 5–6 words, then abstract (no more than 100 words) in the language in which the article is produced are to be written. The essence of the study, scientific results achieved by the author(s), scientific significance, practicality are to be briefly written in the abstract.

The text of the article is to be 6–10 pages (A4 format) and the dimension of the pages must be from all sides 20 mm. Numbering of the pages would be on the right bottom of each page. Schemes, graphics, diagrams, pictures and photos may be included by inserting them in the text of the article.

Brief analysis is to be given, the topicality of the subject is to be proved, the issues which are going to be solved must be clarified and the ways of the solution, the results, economic efficiency and etc. are to be clearly shown in a scientific article.

The references linked to the scientific sources, must be noted in bracket at the end of the sentence, which is extracted from a source. (For example, [1] or [1, p.119]). The list of the reference at the end of the article is to be in the same sequence with the citations in the article. The sources of the late 10 years should be preferred in the reference list.

While giving the bibliographic description, the requirements of the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be met.

The abstract of the article is to be designed in two more languages besides the language, the article is written. The abstracts in various languages must be appropriate to the content of the article. Scientific results, topicality of the subject, essence for applicability are to be reflected in the abstract. The abstracts must be scientifically and grammatically edited. In either abstract, the full name of the article and the author must be put on.

Contact number is to be noted at the end of the article to keep in touch with the author. While the author submits the article, an excerpt from a protocol of the organization or department where he or she works, a printed copy of the article, herewith a burnt digital copy on CD or DVD are to be handed over as well.

Only twice reviewed papers will be published in the journal after being considered by the editor. When paper is rejected then author will be informed about it.

№ 2(8)